

tadavasthe chetasi viShayaabhaavaad buddhibodhaatmaa puruShaH ki.msvabhaava a iti.

tadaa draShTuH svarupee.avasthaanam.3.

Vyaasaa Gloss:-

svaruupapratishThaa tadaanii.m chitishaktiryathaa kaivalye.

Preface:-

vyutthaanachitte tu sati tathaa.api bhavantii na tathaa. katha.m tarhia darshitaviShayatvaat —

vRRittisaaruupyamitaratra.4.

Vyaasaa Gloss:-

vyutthaane yaashchittavRRittayastadavishiShTavRRittiH puruShaH. tathaa cha suutram—
'ekameva darshanam, khyaatireva darshanam' iti. chittamayaskaantamaNikalpa.m
sannidhimaatropakaari dRRishyatvena sva.m bhavati puruShasya svaaminaH.
tasmaachchittavRRittibodhe puruShasyaanaadiH sambandho hetuH.

Preface:-

taaH punarniroddhavyaa bahutve sati chittasya —

vRRittayaH pa~nchatayyaH kliShTaa.akliShTaaH.5.

Vyaasaa Gloss:-

kleshahetukaaH karmaashayaprachaye kShetriibhuutaaH kliShTaaH. khyaativiShayaa
guNaadhikaaravirodhinyo.akliShTaaH. kliShTapravaahapatitaa apyakliShTaaH.
kliShTachChidreShvapyakliShTaa bhavanti. akliShTachChidreShu kliShTaa iti.

tathajaatiiyakaaH sa.mskaaraa vRRittibhireva kriyante sa.mskaaraishcha vRRittaya iti.
eva.m vRRittisa.mskaarachakramanishamaavarttate. tadevambhuuta.m
chittamavasitaadhikaaramaatmakalpena vyavatiShThate pralaya.m vaa gachChatiti.

Preface:-

taaH kliShTaashchaakliShTaashcha pa~nchadhaa vRRittayaH —

pramaaNaviparyayavikalpanidraasmRRitayaH.6.

pratyakShaanumaanaagamaaH pramaaNaani. 7.

Vyaasaa Gloss:-

indriyapraNaalikayaa chittasya baahyavastuuparaagaattadviShayaa
saamaanyavisheShaatanmano.arthasya visheShaavadhaaraNapradhaanaa vRRittiH
pratyakSha.m pramaaNam. phalamavishiShTaH pauruSheyashchittavRRittibodhaH.
pratasa.mvedii puruSha ityupariShTaadupapaadayiShyaamaH.

anumeyasya tulyajaatiyeShvanuvRRitto bhinnajaatiyebhyo vyaavRRittaH sambandho yastadviShayaa saamaanyaavadhaaraNapradhaanaa vRRittiranumaanam. yathaa deshaantarapraaptergatimachchandrataaraka.m chaitravat, vindhayashchaapraaptiragatiH. aaptena dRRiShTo.anumito vaa.arthaH paratra svabodhasa.mkraantaye shabdenopadishyate. shabdaattadarthaviShayaa vRRittiH shroturaagamaH. yasyaashraddheyartho vaktaa na dRRiShTaanumitaarthaH sa aagamaH plavate. muulavaktari tu dRRiShTaanumitaarthe nirviplavaH syaat.

viparyayo mithyaaj~naanamatadruupapratishTham .8.

Vyaasaa Gloss:-

sa kasmaanna pramaaNama yataH pramaaNena baadhyate bhuutaarthaviShayatvaat pramaaNasya. tatra pramaaNena baadhanamapramaaNasya dRRiShTam. tadyathaa dvichandradarshana.m sadviShayeNaikachandradarshanena baadhyata iti.

seya.m pa~nchaparvaa bhavatyavidyaa, avidyaasmitaaraagadveShaabhiniवेशाH kleshaa iti. eta eva svasa.mj~naabhistamo moho mahaamohastaamisro.andhataamisra iti. ete chittamalaprasa~Ngenaabhidhaasyante.

shabdaj~naanaanupaatii vastushuunyo vikalpaH.9.

Vyaasaa Gloss:-

sa na pramaaNopaarohii, na viparyayopaarohii cha. vastushuunyatve.api shabdaj~naanaaahaatmyanibandhano vyavahaaro dRRishyate. tadyathaa chaitanya.m puruShasya svaruupamiti.

yadaa chitireva puruShastadaa kimatra kena vyapadishyatea bhavati cha vyapadeshe vRRittiH. yathaa chaitrasya gauriti. tathaa pratiShiddhavastudharmo niShkriyaH puruShaH, tiShThati baaNaH sthaasyati sthita iti. gatinivRRittau dhaatvarthamaatra.m gamyate. tathaa.anutpattidharmaa puruSha iti. utpattidharmasyaabhaavamaatramavagamyate na puruShaanvayii dharmah. tasmaadvikalpitaH sa dharmastena chaasti vyavahaara iti.

abhaavapratyayaalambanaa vRRittirnidraa.10.

Vyaasaa Gloss:-

saa cha samprabodhe pratyavamarshaat pratyayavisheShaH. kathama sukhamahamasvaapsam. prasanna.m me manaH praj~naa.m me vishaaradiikaroti. duHkhamahamasvaapsa.m styana.m me mano bhramatyanavasthitam. gaaDha.m muuDho.ahamasvaapsam. guruuNi me gaatraaNi. klaanta.m me chittam. alasa.m muShitamiva tiShThatiiti. sa khalvaya.m prabuddhasya pratyavamarsho na syaadasati pratyayaanubhave. tadaashritaaH smRRitayashcha tadviShayaa na syuH. tasmaat pratyayavisheSho nidraa. saa cha samaadhaavitarapratyayavanniroddhavyeti.

anubhuutaviShayaasampramoShaH smRRitiH.11.

Vyaasaa Gloss:-

ki.m pratyayasya chitta.m smaratyaaahosvidviShayasyetia graahyoparaktaH pratyayo graahyagrahaNobhayaakaaranirbhaasa- stajjaatiiyaka.m sa.mskaaramaarabhate. sa sa.mskaaraH svavya~njakaa~njanastadaakaaraameva graahyagrahaNobhayaatmikaa.m smRRiti.m janayati. tatra grahaNaakaarapuurvaa buddhiH. graahyaakaarapuurvaa smRRitiH. saa cha dvayii bhaavitasmarttavyya chaabhaavitasmarttavyya cha. svapne bhaavitasmarttavyya. jaagratsamaye tvabhaavitasmarttavyyeti. sarvaashchaitaaH smRRitayaH pramaaNaviparyayavikalpanidraasmRRitiinaamanubhavaat prabhavanti.

sarvaashchaitaa vRRittayaH sukhaduHkhamohaatmikaaH. sukhaduHkhamohaashcha klesheShu vyaakhyeyaaH. sukhaanushayii raagaH. duHkhaanushayii dveShaH. mohaH punaravidyete. etaaH sarvaa vRRittayo nirodhdavyaaH. aasaa.m nirodhe sampraj~naato vaa samaadhirbhavatyasampraj~naato veti.

Preface:-

athaa.a.asaa.m nirodhe ka upaayaa iti—

abhyaasavairaagyaabhyaa.m tannirodhaH.12.**Vyaasaa Gloss:-**

chittanadii naamobhayato vaahinii. vahati kalyaaNaaya vahati paapaaya cha. yaa tu kaivalyapraagbhaaraa vivekaviShayanimnaa saa kalyaaNavahaa. sa.msaaPraagbhaaraa.avivekaviShayanimnaa paapavahaa. tatra vairaagyeNa viShayasrotaH khiliikriyate, vivekadarshanaabhyaasena vivekasrota udghaaTyata ityubhayaadhiinashchittavRRittinirodhaH.

tatra sthithau yatno.abhyaasaH.13.**Vyaasaa Gloss:-**

chittasyaavRRittikasya prashaantavaahitaa sthithiH. tadarthaH prayatno viiryamutsaahaH. tatsampipaadayiShayaa tatsaadhanaanuShThaanamabhyaasaH.

sa tu diirghakaalanairantaryasatkaaraasevito dRRiDhabhuumiH.14.**Vyaasaa Gloss:-**

diirghakaalaasevito nirantaraasevitaH satkaaraasevitaH. tapasaa brahmacharyeNa vidyayaa shraddhayaa cha sampaaditaH satkaaravaandRRiDhabhuumirbhavati. vyutthaanasa.mskaareNa draagityevaanabhibhuutaviShaya ityarthaaH.

dRRiShTaanushravikaviShayavitRRiShNasya vairaagyam.15.

vashiikaarasa.mj~naa

Vyaasaa Gloss:-

striyo.anna.m paanamaishvaryamiti dRRiShTaviShaye vitRRiShNasya
 svargavaidehyaprakRRitilayatvpraaptaavaanushravikaviShaye vitRRiShNasya
 divyaadivyaviShayasamprayoge.api chittasya viShayadoShadarshinaH
 prasa.mkhyaanabalaadanaabhogaatmikaa heyopaadeyashuunyaa vashiikaarasa.mj~naa
 vairaagyam.

tatpara.m puruShakhyaaterguNavaitRRiShNyam.16.

Vyaasaa Gloss:-

dRRiShTaanushravikaviShayadoShadarshii viraktaH.
 puruShadarshanaabhyaasaattachChuddhipravivekaapyaayitabuddhirguNebhyo
 vyaktaavyaktadharmakebhyo virakta iti. tad dvaya.m vairaagyam. tatra yaduttara.m
 tajj~naanaprasaadamaatram. yasyodaye sati yogii pratyuditakhyaatireva.m manyate —
 praapta.m praapaNiiya.m, kShiiNaaH kShetavyaaH kleshaaH, ChinnaH shliShTaparvaa
 bhavasa.mkramaH, yasyaavichChedaajjanitvaa mriyate mRRitvaa cha jaayata, iti.
 j~naanasyaiva paraa kaaShThaa vairaagyam. etasyaiva hi naantariiyaka.m kaivalyamiti.

Preface:-

athopaayadvayena niruddhachittavRRitteH kathamuchyate sampraj~naataH samaadhiriti ? —

vitarkavichaaraanandaasmitaaruupaanugamaatsampraj~naataH.17.

Vyaasaa Gloss:-

vitarkashchittasyaalambane sthuula aabhogaH. suukShmo vichaaraH. aanando hlaadaH.
 ekaatmikaa sa.mvidasmitaa. tatra prathamashchatuShTayaanugataH samaadhiH savitarkaH.
 dvitiyo vitarkavikalaH savichaaraH. tRRitiyo vicharavikalaH saanandaH.
 chaturthastadvikalo.asmitaamaatra iti. sarva ete saalambanaaH samaadhayaH.

Preface:-

athaasampraj~naataH samaadhiH kimupaayaH ki.m svabhaavo veti —

viraamapratyayaabhyaasapuurvaH sa.mskaarasheSho.anyah.18.

Vyaasaa Gloss:-

sarvavRRittipratyastamaye sa.mskaarasheSho nirodhashchittasya
 samaadhirasampraj~naataH. tasya para.m vairaagyamupaayaH. saalambano
 hyabhyaasastatsaadhanaaya na kalpata iti, viraamapratyayo nirvastuka aalambaniikriyate. sa
 chaarhashuunyaH. tadabhyaasapuurvaka.m hi chitta.m niraalambanamabhaavapraaptamiva
 bhavatiityeSha nirbiijaH samaadhirasampraj~naataH.

Preface:-

sa khalvaya.m dvividhaH, upaayapratyayo bhavapratyayashcha. tatropaayapratyayo
 yoginaa.m bhavati—

bhavapratyayo videhaprakRRitilayaanaam.19.**Vyaasaa Gloss:-**

videhaanaam devaanaam bhavapratyayaH. te hi svasa.mskaaramaatropayogena chittena kaivalyapadamivaanubhavantaH svasa.mskaaravipaaka.m tathaajaatiiyakamativaahayanti.

tathaa prakRRitilayaaH saadhikaare chetasi prakRRitiliine kaivalyapadamivaanubhavanti yaavanna punaraavarttate.a- dhikaaravashaachchittamiti.

shraddhaaviiryasmRRitisamaadhipraj~naapuurvaka itareShaam.20.**Vyaasaa Gloss:-**

upaayapratyayo yoginaa.m bhavati. shraddhaa chetasaH samprasaadaH. saa hi jananiiva kalyaaNii yogina.m paati. tasya hi shraddadhaanasya vivekaarhino viiryamupajaayate. samupajaataviiryasya smRRitirupatiShThate. smRRityupasthaane cha chittamanaakula.m samaadhiiyate. samaahitachittasya praj~naaviveka upaavarttate. yena yathaartha.m vastu jaanaati. tadabhyaasaattadvishayaachcha vairaagyaadasampraj~naataH samaadhirbhavati .

Preface:-

te khalu nava yogino mRRidumadhyaadhimaatropaayaa bhavanti. tadyathaa mRRiduupaayo madhyopaayo.adhimaatropaaya iti. tatra mRRiduupaayastrividhaH mRRidusa.mvego madhyasa.mvegastiivrasa.mvega iti. tathaa madhyopaayastathaa.adhimaatropaaya iti. tatraadhimaatropaayaanaam —

tiivrasa.mvegaanaamaasannaH.21.**Vyaasaa Gloss:-**

samaadhilaabhaH samaadhiphala.m cha bhavatiiti.

mRRidumadhyaadhimaatratvaattato.api visheShaH.22.**Vyaasaa Gloss:-**

mRRidutiivro madhyatiivro.adhimaatratiivra iti. tato.api visheShaH tadvisheShaadapi mRRidutiivrasa.mvegasyaasannaH, tato madhyatiivrasa.mvegasyaasannatarastasmaadadhimaatratiivrasa.mvegasyaadhimaatropaa-yasyaapyaasannatamaH samaadhilaabhaH samaadhiphala.m cheti.

Preface:-

kimetasmaadevasannatamaH samaadhirbhavati a athaasya laabhe bhavatyanyo.api kashchidupaayo na veti —

iishvarapraNidhaanaadvaa.23.**Vyaasaa Gloss:-**

praNidhaanaadbhaktivisheShaadaavarttita
iishvarastamanugRRihNaatyabhidhyaanamaatreNa. tadabhidhyaanamaatraadapi yogina
aasannatamaH samaadhilaabhaH samaadhiphala.m cha bhavatiiti.

Preface:-

atha pradhaanapurushavyatiriktaH ko.ayamiishvaro naameti —

klehakarmavipaakaashayairaparaamRRiShTaH puruShavisheSha iishvaraH.24.

Vyaasaa Gloss:-

avidyaadayaH kleshaaH. kushalaakushalaani karmaaNi. tatphala.m vipaakaH. tadanuguNaa
vaasanaa aashayaaH. te cha manasi varttamaanaaH puruShe vyapadishyante. sa hi tatphalasya
bhokteti. yathaa jayaH paraajayo vaa yodhdRRiShu varttamaanaH svaamini vyapadishyate.
yo hyanena bhogenaaparaamRRiShTaH sa puruShavisheSha iishvaraH.

kaivalya.m praaptaastarhi santi cha bahavaH kevalinaH. te hi triiNi bandhanaani Chittvaa
kaivalya.m praaptaa. iishvarasya cha tatsambandho na bhuuto na bhaavii. yathaa muktasya
puurvaa bandhakoTiH praj~naayate naivamiishvarasya. yathaa vaa prakRRitiliinasyottaraa
bandhakoTiH sambhaavyate naivamiishvarasya. sa tu sadaiva muktaH sadaiveshvara iti.

yo.asau prakRRiShTasattvopaadaanaadiishvarasya shaashvatika utkarShaH sa ki.m sanimitta
aahosvinnirnimitta iti. tasya shaastra.m nimittam. shaastra.m punaH ki.m nimittama
prakRRiShTasattvanimittam.

etayoH shaastrotkarShayoriishvarasattve varttamaanayoranaadiH sambandhaH.
etasmaadetadbhavati sadaiveshvaraH sadaiva mukta iti. tachcha tasyaishvarya.m
saamyaatishayavinirmuktam. na taavadaishvaryaantareNa tadatishayate. yadevaatishayi
syaattadeva tatsyaat. tasmaadyatra kaaShThaapraapti.mraishvaryaasya sa iishvaraH.

na cha tatsamaanamaishvaryamasti. kasmaata dvayostulyayorekasminyugapatkaamite.arthe
navamidamastu puraaNamidamastvityekasya siddhaavitarasya
praakaamyavighaataaduunatva.m prasaktam. dvayoshcha tulyayoryugapatkaamitaartha-
praaptirnaasti. arthasya viruddhatvaat. tasmaadyasya
saamyaatishayairvinirmuktamaishvarya.m sa eveshvaraH. sa cha puruShavisheSha iti.

Preface:-

ki.m cha —

tatra niratishaya.m sarvaj~nabijam.25.

Vyaasaa Gloss:-

yadidamatiitaanaagatapratyutpannapratyekasamuchchayaatiindriyagrahaNamalpa.m bahviti
sarvaj~nabijametadvivaraddhamaana.m yatra niratishaya.m sa sarvaj~naH. asti
kaaShThaapraaptiH sarvaj~nabijasya saatishayatvaatparimaaNavaditi. yatra
kaaShThaapraaptirj~naanasya sa sarvaj~naH. sa cha puruShavisheSha iti.

saamaanyamaatropasa.mhaare cha kRRitopakShayamanumaana.m na visheShapratipattau samarthamiti.

tasya sa.mj~naadivisheShapratipattiraagamataH paryanveShyaa.
tasyaatmaanugrahaabhaave.api bhuutaanugrahaH prayojanam. j~naanadharmopadeshena kalpapralayamahaapralayeShu sa.msaariNaH puruShaanuddhariShyaamiiti.

tathaa choktam — aadividvaannirmaaNachittamadhiShThaaya
kaarunyaadbhagavaanparamarShiraasuraye jij~naasamaanaaya tantra.m provaacheti.

sa eShaH puurveShaamapi guruH kaalenaavachChedaat .26.

Vyaasaa Gloss:-

puurve hi guravaH kaalenaavachChidyante.2 yatraavachChedaarthena kaalo nopaavarttate sa eSha puurveShaamapi guruH. yathaasya sargasyaadau prakarShagatyaa siddhastathaatikraantasargaadiShvapi pratyetavyaH.

tasya vaachakaH praNavaH.27.

Vyaasaa Gloss:-

vaachya iishvaraH praNavasya. kimasya sa.mketakRRita.m vaachyavaachakatvamatha pradiipaprakaashavadavasthitamitia sthito.asya vaachyasya vaachakena saha sambandhaH. sa.mketastviishvarasya sthitamevaarthamabhinayati. yathaa.avasthitaH pitaaputrayoH sambandhaH sa.mketenaavadyotyate, ayamasya pitaa, ayamasya putra iti. sargaantareShvapi vaachyavaachakashaktyapekShastathaiva sa.mketaH kriyate. sampratipattinityatayaa nityaH shabdarthasambandha ityaagaminaH pratijaanate.

Preface:-

vij~naatavaachyavaachakatvasya yogina:—

tajjapastadarthabhaavanam.28.

Vyaasaa Gloss:-

praNavasya japaH praNavaabhidheyasya cheshvarasya bhaavanam. tadasya yoginaH praNava.m japataH praNavaartha.m cha bhaavayatashchittamekaagra.m sampadyate. tathaa choktam—

svaadhyayaadyogamaasiita yogaatsvaadhyayaamaasate.

svaadhyayaayogasampattyaa paramaatmaa prakaashate. iti.

Preface:-

ki.m chaasya bhavati —

tataH pratyakchetanaadhigamo.apyantaraayaabhaavashcha.29.

Vyaasaa Gloss:-

ye taavadantaraayaa vyaadhiprabhRRitayaste taavadiishvarapraNidhaanaanna bhavanti. svaruupadarshanamapyasya bhavati. yathaiveshvaraH puruShaH shuddhaH prasannaH kevalo.anupasargastathaayamapi buddheH pratasa.mvedii yaH puruSha ityevamadhigachChati.

Preface:-

atha ke.antaraayaaH ye chittasya vikShepaaH ke punaste kiyanto veti —

vyaadhistaanasa.mshayapramaadaalasyaaviratibhraantidarshanaalabdha bhuumikatvaanavasthitatvaani chittavikShepaaste.antaraayaaH.30.

Vyaasaa Gloss:-

navaantaraayaashchittasya vikShepaaH. sahaite chittavRRittibhirbhavanti. eteShaamabhaave na bhavanti puurvoktaashchittavRRittayaH. tatra vyaadhirdhaaturasakaraNavaiShamyam. styaanamakarmaNyataa chittasya. sa.mshaya ubhayakoTispRRigvij~naana.m syaadidameva.m naiva.m syaaditi. pramaadaH samaadhisaadhanaanaamabhaavanam. aalasya.m kaayasya chittasya cha gurutvaadapravRRittiH. aviratishchittasya viShayasamprayogaatmaa gardhaH. bhraantidarshana.m viparyayaj~naanam. alabdhabhuumikatva.m samaadhibhuumeralaabhaH. anavasthitatva.m labdhaayaa.m bhuumau chittasyaapратиShThaa. samaadhipratilambhe hi sati tadavasthita.m syaaditi. ete chittavikShepaa nava yogamalaa yogapratipakShaa yogaantaraayaa ityabhidhiyante.

duHkhadaurmanasyaa~Ngamejayatvashvaasaprashvaasaa vikShepasahabhuvaH.31.

Vyaasaa Gloss:-

duHkhamaadhyaatmikamaadhibhautikamaadhidaivika.m cha. yenaabhihataaH praaNinastadupaghaataaya prayatante tad duHkham. daurmanasyamichChaavighaataachchetasaH kShobhaH. yada~Ngaanyejayati kampayati tada~Ngamejayatvam. praaNo yad baahya.m vaayumaachaamati sa shvaasaH. yatkauShThya.m vaayu.m niHsaarayati sa prashvaasaH. ete vikShepasahabhuvo vikShiptachittasyaite bhavanti. samaahitachittasyaite na bhavanti.

Preface:-

athaita vikShepaaH samaadhipratipakShaastaabhyaamevaabhyaasavairaagyaabhyaa.m niroddhavyaaH. tatraabhyaasasya viShaya- mupasa.mharannidamaaha —

tatpratiShedhaarthamekatattvaabhyaasaH.32.

Vyaasaa Gloss:-

vikShepapратиShedhaarthamekatattvaavalambana.m chittamabhyaset.

yasya tu pratyarthaniyata.m pratyayamaatra.m kShaNika.m cha chitta.m tasya sarvameva chittamekaagra.m naastyeva vikShiptam. yadi punarida.m sarvataH pratyaaRRityaikasminnarthe samaadhiiyate tadaa bhavatyekaagramityato na pratyarthaniyatam.

yo.api sadRRishapratyayapravaaheNa chittamekaagra.m manyate tasyaikaagrataa yadi pravaahachittasya dharmastadaika.m naasti pravaahachitta.m kShaNikatvaat. atha pravaahaa.mshasyaiva pratyayasya dharmah sa sarvaH sadRRishapratyayapravaahii vaa visadRRishapratyayapravaahii vaa pratyarthaniyatatvaadekaagra eveti vikShiptachittaanupapatiH. tasmaadekamanekaarthamavasthita.m chittamiti.

yadi cha chittenaikenaananvitaah svabhaavabhinnaah pratyayaa jaayerannatha kathamanyapratyayadRRiShTasyaanyaH smarttaa bhavet. anyapratyayopachittasya cha karmaashayasyaanyaH pratyaya upabhoktaa bhavet. katha~nchitsamaadhiiyamaanamapyetadgomaya- paayasiinyanyaayamaakShipati.

ki~ncha svaatmaanubhavaapahnavaashchittasyaanyatve praapnoti. kathama yadhamadraakSha.m tatspRRishaami yachchaaspraakSha.m tatpashyaamyahamiti pratyayaH sarvasya pratyayasya bhede sati pratyayinyabhedenopasthitaH. ekapratyayaviShayo.a- yamabhedaatmaa.ahamiti pratyayaH kathamatyantabhinneShu chitteShu varttamaana.m saamaanyameka.m pratyayinamaashrayet.

svaanubhavagraahyashchaayamabhedaatmaa.ahamiti pratyayaH. na cha pratyakShasya maahaatmya.m pramaaNaantareNaabhibhuuyate. pramaaNaantara.m cha pratyakShabalenaiva vyavahaara.m labhate. tasmaadekamanekaarthamavasthita.m cha chittam.

Preface:-

yasya chittasyaavasthitasyeda.m shaastreNa parikarma nirdishyate tatkatham —

maitriikaruNaamuditopekShaaNaa.m
sukhaduHkhapuNyaapuNyaviShayaaNaa.m
bhaavanaatashchittaprasaadanam.33.

Vyaasaa Gloss:-

tatra sarvapraaNiShu sukhasambhogaapanneShu maitrii.m bhaavayet. duHkhiteShu karuNaam. puNyaatmakeShu muditaam. apuNyashiileShuupekShaam. evamasya bhaavayataH shuklo dharmah upajaayate. tatashcha chitta.m prasiidati prasannamekaagra.m sthitipada.m labhate.

prachChardanavidhaaraNaabhyaa.m vaa praaNasya.34.

Vyaasaa Gloss:-

kauShThyasya vaayornaasikaapuTaabhyaa.m prayatnavisheShaadvamana.m prachChardanam. vidhaaraNa.m praaNaayaamaH. taabhyaa.m vaa manasaH sthiti.m sampaadayet.

viShayavatii vaa pravRRittirutpannaa manasaH sthitinibandhanii.35.

Vyaasaa Gloss:-

naasikaagre dhaarayato.asya yaa divyagandhasa.mvit saa gandhapravRRittiH. jihvaagre rasasa.mvit. taaluni ruupasa.mvit. jihvaamadhye sparshasa.mvit. jihvaamuule shabdasa.mvidityetaa vRRittaya utpannaashchitta.m sthithau nibadhnanti, sa.mshaya.m vidhamanti, samaadhipraj~naayaa.m cha dvaariibhavantiiti. etena chandraadityagrahamaNipradiiparashmyaadiShu pravRRittirutpannaa viShayavyeva veditavyaa. yadyapi hi tattachChaastraanumaanaachaaryopadeshairavagatamarthatattva.m sabbhuutameva bhavati, eteShaa.m yathaabhoothaatha- pratipaadanasaamarthyaat, tathaapi yaavadekadesho.api kashchinna svakaraNasa.mvedyo bhavati, taavatsarva.m parokShamivaapavargaadiShu suukShmeShvartheShu na dRRiDhaa.m buddhimutpaadayati. tasmaachChaastraanumaanaachaaryopadeshopodvalanaarthamevaavashya.m kashchidarthavisheShaH pratyakShiikartavyaH. tatra tadupadiShTaarthaikadeshapratyakShatve sati sarva.m suukShmaviShayamapyapavargaachChraddhiyate. etadarthameveda.m chittaparikarma nirdishyate. aniyataasu vRRittiShu tadviShayaayaa.m vashiikaarasa.mj~naayamupajaataayaa.m samartha.m syaattasya tasyaarthasya pratyakShiikaraNaayeti. tathaa cha sati shraddhaaviiryasmRRitisamaadhayo.asyaapratibandhena bhaviShyantiiti .

vishokaa vaa jyotiShmatii.36.

Vyaasaa Gloss:-

pravRRittirutpannaa manasaH sthitinibandhaniityanuvarttate. hRRidayapuNDariike dhaarayato yaa buddhisa.mvit, buddhisattva.m hi bhaasvaramaakaashakalpam, tatra sthithivaishaaradyaatpravRRittiH suuryendugrahamaNiprabhaaruupaakaareNa vikalpate. tathaa.asmitaayaa.m samaapanna.m chitta.m nistara~Ngamahodadhikalpa.m shaantamanantamasmitaamaatra.m bhavati.

yatredamuktam — tamaNumaatramaatmaanamanuvidyaa.asmiityeva.m taavatsamprajaniita iti. eShaa dvayii vishokaa viShayavatii, asmitaamaatraa cha pravRRittirjyotiShmatiityuchyate, yayaa yoginashchitta.m sthitipada.m labhata iti.

viitaraagaviShaya.m vaa chittam.37.

Vyaasaa Gloss:-

viitaraagachittaalambanoparakta.m vaa yoginashchitta.m sthitipada.m labhata iti.

svapnanidraaj~naanaalambana.m vaa .38.

Vyaasaa Gloss:-

svapnaj~naanaalambana.m nidraaj~naanaalambana.m vaa tadaakaara.m yoginashchitta.m sthitipada.m labhata iti.

yathaabhimatadhyanaadvaa .39.**Vyaasaa Gloss:-**

yadevaabhimata.m tadeva dhyayet. tatra labdhasthitikamanyatraapi sthitipada.m labhata iti.

paramaaNuparamamahattvaanto.asya vashiikaaraH.40.**Vyaasaa Gloss:-**

suukShme nivishamaanasya paramaaNvanta.m sthitipada.m labhata iti, sthuule nivishamaanasya paramamahattvaanta.m sthitipada.m chittasya. eva.m taamubhayii.m koTimanudhaavato yo.asyaapatighaataH sa paro vashiikaaraH. tadvashiikaaraatparipuura.m yoginashchitta.m na punarabhyaasakRRita.m parikarmaapekShata iti.

Preface:-

atha labdhasthitikasya chetasaH ki.msvaruupaa ki.mviShayaa vaa samaapattiriti, taduchyate

kShiiNavRRitterabhijaatasyeva maNergrahiitRRigrahaNagraahyeShu tatsthatada~njanataa samaapattiH. 41.**Vyaasaa Gloss:-**

kShiiNavRRitteriti pratyastamitapratyayasetyarthaH. abhijaatasyeva maNeriti dRRiShTaantopaadaanam. yathaa sphaTika upaashrayabhedaattadruupoparakta upaashrayaruupaakaareNa nirbhaasate. tathaa graahyaalambanoparakta.m chitta.m graahyasamaapanna.m graahyasvaruupaakaareNa nirbhaasate. tathaa bhuutasuukShmoparakta.m bhuutasuukShmasamaapanna.m bhuutasuukShmasvaruupaabhaasa.m bhavati. tathaa sthuulaalambanoparakta.m sthuularuupasamaapanna.m sthuularuupaabhaasa.m bhavati. tathaa vishvabhedoparakta.m vishvabhedasamaapanna.m vishvaruupaabhaasa.m bhavati. tathaa grahaNeShvapiindriyeShu dRRiShTavyam. grahaNaalambanoparakta.m grahaNasamaapanna.m grahaNasvaruupaakaareNa nirbhaasate. tathaa grahiitRRipuruShaalambanoparakta.m grahiitRRipuruShasamaapanna.m grahiitRRipuruShasvaruupaakaareNa nirbhaasate. tathaa muktapuruShaalambanoparakta.m muktapuruShasamaapanna.m muktapuruShasvaruupaakaareNa nirbhaasate iti.

tadevamabhijaatamaNikalpasya chetaso grahiitRRigrahaNagraahyeShu puruShendriyabhuteShu yaa tatsthatada~njanataa teShu sthitasya tadaakaaraapattiH saa samaapattirityuchyate.

tatra shabdarthaj~naanavikalpaiH sa~NkiirNaa savitarkaa samaapattiH.42.

Vyaasaa Gloss:-

tadyathaa gauriti shabdo gaurityartha gauriti j~naanamityavibhaagena vibhaktaanaamapi grahaNa.m dRRiShTam. vibhajyamaanaashchaanye shabdadharmaa anye.arthadharmaa anye j~naanadharmaa ityeteShaa.m vibhaktaH panthaaH. tatra samaapannasya yogino yo gavaadyarthaH samaadhipraj~naayaa.m samaaruuDhaH sa chechChabdaarthaj~naanavikalpaanuviddha upaavarttate saa sa.mkiirNaa samaapattiH savitarketyuchyate.

Preface:-

yadaa punaH shabdasa.mketasmRRitiparishuddhau shrutaanumaanaj~naanavikalpashuunyaayaa.m samaadhipraj~naayaa.m svaruupamaatreNaavasthito.arthastatsvaruupaakaaramaatratayaivaavachChidyate saa cha nirvitarkaa samaapattiH. tatpara.m pratyakSham. tachcha shrutaanumaanayorbiiyam. tataH shrutaanumaane prabhavataH. na cha shrutaanumaanaj~naanasahabhuta.m taddarshanam. tasmaadasa.mkiirNa.m pramaaNaantareNa yogino nirvitarkasamaadhija.m darshanamiti.

smRRitiparishuddhau svaruupashuunyevaarthamaatranirbhaasaa nirvitarkaa.43.**Vyaasaa Gloss:-**

yaa shabdasa.mketashrutaanumaanaj~naanavikalpasmRRitiparishuddhau graahyasvaruupoparaktaa praj~naa svamiva praj~naasvaruupa.m grahaNaatmaka.m tyaktvaa padaarthamaatrasvaruupaa graahyasvaruupaapanneva bhavati saa nirvitarkaa samaapattiH. tathaa cha vyaakhyaatam “tasyaa ekabuddhyupakramo hyarthaatmaa.aNuprachayavisheShaatamaa gavaadirghaTaadirvaa lokaH”.

sa cha sa.msthaanavisheSho bhuutasuukShmaaNa.m saadhaaraNo dharmaa aatmabhutaH phalena vyaktenaanumitaH svavya~njakaa~njanaH praadurbhavati. dharmaanantaryasya kapaalaaderudaye cha tiro bhavati. sa eSha dharmo.avayaviityuchyate. yo.asaavekashcha mahaa.mshchaaNiiyaa.mshcha sparshavaa.mshcha kriyaadharmakashchaanityashcha, tenaavayavinaa vyavahaaraaH kriyante.

yasya punaravastukaH sa prachayavisheShaH suukShma.m cha kaaraNamanupalabhya.m tasyaavayavyabhaavaadatadruupapratishTha.m mithyaaj~naanamiti praayeNa sarvameva praapta.m mithyaaj~naanamiti.

tadaa cha samyagj~naanamapi ki.m syaadviShayaabhaavaat. yadyadupalabhyate tattadavayavitvenaamnaatam. tasmaadastyavayavii yo mahattvaadivyavahaaraapannaH samaapatternirvitarkaayaa viShayo bhavati.

etayaiva savichaaraa nirvichaaraa cha suukShmaviShayaa vyaakhyaataa.44.**Vyaasaa Gloss:-**

tatra bhuutasuukShmeShvabhivyaktadharmakeShu deshakaalanimitaanubhavaavachChinneShu yaa samaapattiH saa savichaaretyuchyate.

tatraapyekabuddhinirgraahyamevomitadharmaavishiShTa.m
bhuutasuukShmamaalambaniibhuuta.m samaadhipraj~naayaamupatiShThate.

yaa punaH sarvathaa sarvataH shaantoditaavyapadeshyadharmaanavachChinneShu
sarvadharmaanupaatiShu sarvadharmaatmakeShu samaapattiH saa nirvichaaretyuchyate.
eva.m svaruupa.m hi tadbhuutasuukShmametenaiiva svaruupeNaalambaniibhuutameva
samaadhipraj~naasvaruupamupara~njayati. praj~naa cha svaruupashuunyevaarthamaatraa
yadaa bhavati tadaa nirvichaaretyuchyate. tatra mahadvastuviShayaa savitarkaa nirvitarkaa
cha, suukShmavastuviShayaa savichaaraa nirvichaaraa cha. evamubhayoretayaiva
nirvitarkayaa vikalpahaanirvyaakhyaateti.

suukShmaviShayatva.m chaa.a.ali~Ngaparyavasaanam.45.

Vyaasaa Gloss:-

paarthivasyaaNorgandhatanmaatram suukShmo viShayaH. aapyasya rasatanmaatram.
taijasasya ruupatanmaatram. vaayaviiyasya sparshatanmaatram. aakaashasya
shabdatanmaatramiti. teShaamaha.mkaaraH. asyaapi li~Ngamaatra.m suukShmo viShayaH.
li~Ngamaatrasyaapyali~Nga.m suukShmo.aviShayaH. na chaali~Ngaatpara.m
suukShmamasti.

nanvasti puruShaH suukShma iti. satyam. yathaa li~Ngaatparamali~Ngasya saukShmya.m na
chaiva.m puruShasya. kintu li~NgasyaanvayikaaraNa.m puruSho na bhavati, hetustu
bhavatiiti. ataH pradhaane saukShmya.m niratishaya.m vyaakhyaatam.

taa eva sabiijaH samaadhiH.46.

Vyaasaa Gloss:-

taashchatastraH samaapattayo bahirvastubiijaa iti samaadhirapi sabiijaH. tatra sthuule.arthe
savitarko nirvitarkaH, suukShme.arthe savichaaro nirvichaara iti chaturdhopasa.mkhyaataH
samaadhiriti.

nirvichaaravaishaaradye.adhyaatmaprasaadaH.47.

Vyaasaa Gloss:-

ashuddhyaavaraNamalaapetasya prakashaatmano buddhisattvasya
rajastamobhyaamanabhibhuutaH svachChaH sthitipravaaho vaishaaradyam. yadaa
nirvichaarasya samaadhervaishaaradyamida.m jaayate tadaa yogino
bhavatyadhyaatmaprasaado bhuutaarthaviShayaH kramaananurodhii sphuTaH
praj~naalokaH. tathaa choktam—

praj~naaprasaadamaaruha ashochyaH shochato janaan.

bhuumiShThaaniva shailasthaH sarvaanpraaj~no.anupashyati.

RRitambharaa tatra praj~naa.48.**Vyaasaa Gloss:-**

tasmimsamaahitachittasya yaa praj~naa jaayate tasyaa RRitambhareti sa.mj~naa bhavati. anvarthaa cha saa, satyameva bibharti na cha tatra viparyaasaj~naanagandhopyastiiti. tathaa choktam—

aagamenaanumaanena dhyaanaabhyaasarasena cha.

tridhaa prakalpayanpraj~naa.m labhate yogamuttamam. iti.

Preface:-

saa puna:—

shrutaanumaanapraj~naabhyaamanyaviShayaa visheShaarthatvaat.49.**Vyaasaa Gloss:-**

shrutamaagamavij~naana.m tatsaamaanyaviShayam. na hayaagmena shakyo visheSho.abhidhaatum. kasmaata na hi visheSheNa kRRitasa.mketaH shabda iti. tathaa.anumaana.m saamaanyaviShayameva. yatra praaptistatra gatiryatraapraaptistatra na gatirityuktam. anumaanena cha saamaanyenopasa.mhaaraH. tasmaatChrutaanumaanaviShayo na visheShaH kashchidastiiti.

na chaasya suukShmavyavahitaviprakRRiShTasya vastuno lokapratyakSheNa grahaNamasti. na chaasya visheShasyaa- praamaaNikasyaabhaavo.astiiti samaadhipraj~naanirgraahya eva sa visheSho bhavati bhuutasuukShmagato vaa puruShagato vaa. tasmaachChrutaanumaanapraj~naabhyaamanyaviShayaa saa praj~naa visheShaarthatvaaditi.

Preface:-

samaadhipraj~naapratilambhe yoginaH praj~naakRRitaH sa.mskaaro navo navo jaayate —

tajjaH sa.nskaaraH-anya-sa.nskaara-pratibandhii.50.**Vyaasaa Gloss:-**

samaadhipraj~naaprabhavaH sa.mskaaro vyutthaanasa.mskaaraashaya.m baadhate. vyutthaanasa.mskaaraabhibhavaattatprabhavaaH pratyayaa na bhavanti. pratyayanirodhe samaadhirupatiShThate. tataH samaadhijaa praj~naa, tataH praj~naakRRitaaH sa.mskaaraa iti navo navaH sa.mskaaraashayo jaayate. tatashcha praj~naa tatashcha sa.mskaaraa iti.

kathamasau sa.mskaaraashayashchitta.m saadhikaara.m na kariShyatiitia na te praj~naakRRitaaH sa.mskaaraaH kleshakShayahetutvaat chittamadhikaaravishiShTa.m kurvanti. chitta.m hi te svakaaryaadavasaadayanti. khyaatiparyavasaana.m hi chittacheShTitamiti.

Preface:-

ki.m chaasya bhavati —

tasyaapi nirodhe sarvanirodhaannirbijaH samaadhiH.51.

Vyaasaa Gloss:-

sa na kevala.m samaadhipraj~naavirodhii. praj~naakRRitaanaamapi sa.mskaaraaNaa.m pratibandhii bhavati. kasmaata nirodhajaH sa.mskaaraH samaadhijaansa.mskaaraanbaadhata iti.

nirodhasthitikaalakramaanubhavana nirodhachittakRRitasa.mskaaraastitvamanumeyam. vyutthaananirodhasamaadhiprabhavaiH saha kaivalyabhaagiiyaiH sa.mskaaraishchitta.m svasyaa.m prakRRitaavavasthitaayaa.m praviliiyate. tasmaatte sa.mskaarashchittasyaadhikaaravirodhino na sthithetavo bhavantiiti. yasmaadavasitaadhikaara.m saha kaivalyabhaagiiyaiH sa.mskaaraishchitta.m nivarttate.

tasminnivRRitte puruShaH svaruupamaatrpratiShTho.ataH shuddhaH kevalo mukta ityuchyata iti.

atha saadhanapaadaH

On Means

Preface:-

uddiShTaH samaahitachittasya yogaH. katha.m vyutthitachitto.api yogayuktaH syaadityetadaarabhyate —

tapaHsvaadhyaaayeshvarapraNidhaanaani kriyaayogaH.1.

Vyaasaa Gloss:-

naatapasvino yogaH siddhyati. anaadikarmakleshavaasanaachitraa pratyupasthitaviShayajaalaa chaashuddhirnaantareNa tapaH sambhedamaapadyata iti tapasa upaadaanam. tachcha chittaprasaadanamabaadhamaanamanenaa.a.asevyamiti manyate. svaadhyaaayaH praNavaadipavitraaNaa.m japo mokShashastraadhyayana.m vaa. iishvarapraNidhaana.m sarvakriyaaNaa.m paramaguraavarpaNa.m tatphalasa.mnyaaso vaa.

Preface:-

sa hi kriyaayogaH —

samaadhibhaavanaarthaH kleshatanuukaraNaarthashcha.2.

Vyaasaa Gloss:-

sa hayaasevyamaanaH samaadhi.m bhaavayati kleshaa.mshcha pratanuukaroti. pratanuukRRitaankleshaanprasa.mkhyaanaagninaa dagdhabijjakalpaanaprasavadharmiNaH kariShyatiiti. teShaa.m tanuukaraNaatpunaH kleshairaparaamRRiShTaa

sattvapuruShaanyataamaatrakhyaatiH suukShmaa praj~naa samaaptaadhikaaraa
pratiprasavaaya kalpiShyata iti.

Preface:-

atha ke te kleshaaH kiyanto veti —

avidyaa.asmitaaraagadveShaabhiniveshaaH pa~ncha kleshaaH.3.

Vyaasaa Gloss:-

kleshaa iti pa~ncha viparyayaa ityarthaH. te syandamaanaa guNaadhikaara.m dRRiDhayanti,
pariNaamamavasthaapayanti, kaaryakaaraNasrota unnamayanti,
parasparaanugrahatanriibhuutvaa karmavipaaka.m chaabhinirharantiiti.

avidyaa kShetramuttareShaa.m prasuptatanuvichChinnodaaraaNaam.4.

Vyaasaa Gloss:-

atraavidyaa kShetra.m prasavabhuumiruttareShaamasmitaadiinaa.m
chaturvidhavikalpaanaa.m prasuptatanuvichChinnodaaraaNaam. tatra kaa prasuptiHa chetasi
shaktimaatrpratiShThaanaa.m bijjabhaavopagamaH. tasya prabodha aalambane
sammukhiibhaavaH. prasa.mkhyaanavato dagdhakleshabijjasya
sammukhiibhuute.apyaalambane naasau punarasti, dagdhabijjasya kutaH praroha iti. ataH
kShiiNakleshaH kushalashcharamadeha ityuchyate. tatraiva saa dagdhabijjabhaavaa
pa~nchamii kleshaavasthaa naanyatrete. sataa.m kleshaanaa.m tadaa bijjasaamarthya.m
dagdhamiti viShayasya sammukhiibhaave.api sati na bhavatyeshaa.m prabodha iti. uktaa
prasuptirdagdhabijjaanaamaprarohashcha.

tanutvamuchyate—pratipakShabhaavanopahataaH kleshaastanavo bhavanti. tathaa
vichChidya vichChidya tena tenaa.a.atmanaa punaH punaH samudaacharantiiti
vichChinnaaH. kathama raagakaale krodhasyaadarshanaat. na hi raagakaale krodhaH
samuudaacharati. raagashcha kvachid dRRishyamaano na viShayaantare naasti. naikasyaa.m
striyaa.m chaitro rakta ityanyaasu striiShu viraktaH. kintu tatra raago labdhavRRittiranyatra
tu bhaviShyadvRRittiriti. sa hi tadaa prasuptatanuvichChinno bhavati. viShaye yo
labdhavRRittiH sa udaaraH.

sarva evaite kleshaviShayatva.m naatikraamanti. kastarhia vichChinnaH
prasuptastanurudaaro vaa klesha itia uchyate—satyamevaitat. kintu
vishiShTaanaamevaiteShaa.m vichChinnaaditvam. yathaiva pratipakShabhaavanaato
nivRRittastathaiva svavya~njakaa~njanenaabhivyakta iti. sarva evaamii kleshaa
avidyaabhedaaH. kasmaata sarveShvavidyaivaabhiplavate. yadavidyayaa vastvaakaaryate
tadevaanusherate kleshaa viparyaasapratyayakaala upalabhyante kShiiyamaaNaa.m
chaavidyaamanu kShiiyanta iti.

Preface:-

tatraavidyaasvaruupamuchyate —

anityaa.ashuchiduHkhaa.anaatmasu nityashuchisukhaa.a.atmakhyaatiravidyaa.5.

Vyaasaa Gloss:-

anitye kaarye nityakhyaatiH. tadyathaa-dhruvaa pRRithivii, dhruvaa sachandrataarakaa dyauH; amRRitaa divaukasa iti. tathaa.ashuchau paramabiibhatse kaaye

sthaanaad biijaadupaShTambhaanniHsyandaannidhanaadapi.

kaayamaadheyashauchatvaatpaNDitaa hyashuchi.m viduH.

ityashuchau shariire shuchikhyaatirdRRishyate. naveva shashaa~Nkalekhaa kamaniiyeya.m kanyaa madhvamRRitaavayavanirmiteva chandra.m bhittvaa niHsRRiteva j~naayate, niilotpalapatraayataakShii haavagarbhaabhyaa.m lochanaabhyaa.m jiivalokamaashvaasayantiiveti kasya kenaabhisambandho bhavati chaivamashuchau shuchiviparyasapratyayaH iti. etenaapuNye puNyapratyayastathaivaanarthe chaarthapratyayo vyaakhyaataH.

tathaa duHkhe sukhakhyaati.m vakShyati —
 “pariNaamataapasa.mskaaraduHkhairguNavRRittivirodhaachcha duHkhameva sarva.m vivekinaH” (yo. suu. 2.15) iti. tatra sukhakhyaatiravidyaa.
 tathaa.anaatmanyaatmakhyaatirbaahyopakaraNeShu chetanaachetaneShu bhogaadhiShThaane vaa shariire puruShopakaraNe vaa manasyanaatmanyaatmakhyaatiriti. tathaitadatroktam — “vyaktamavyakta.m vaa sattvamaatmatvenaa- bhipratiitya tasya sampadamanunandatyaatmasampada.m manvaanaH tasya vyaapadamanushochatyaatmavyaapada.m manyamaanaH sa sarvo.apratibuddhaH” iti.

eShaa chatuShpadaa bhavatyavidyaa muulamasya kleshasantaanasya karmaashayasya cha savipaakasyeti. tasyaashchaamitraagoShpada- vadvastusatattva.m vij~neyam. yathaa naamitro mitraabhaavo na mitramaatra.m kintu tadviruddhaH sapatnaH. yathaa chaagoShpada.m na goShpadaabhaavo na goShpadamaatra.m, kintu desha eva taabhyaamanyadvastvantaram. evamavidyaa na pramaaNa.m na pramaaNaabhaavaH, kintu vidyaavipariita.m j~naanaantaramavidyeti.

dRRigdarshanashaktyorekaatmatevaasmitaa.6.**Vyaasaa Gloss:-**

puruSho dRRikshaktirbuddhirdarshanashaktirityetayorekasvaruupaapatirivaasmitaa klesha uchyate. bhoktRRibhogyashaktyoratyantavibhaktayoratyantaasa.mkiirNayoravibhaagapraaptaaviva satyaa.m bhogaH kalpate. svaruupapratilambhe tu tayoH kaivalyameva bhavati kuto bhoga iti. tathaa choktam—‘buddhitaH para.m puruShamaakaarashiilavidyaadibhirvibhaktama-pashyankuryaattatraa.a.atmabuddhi.m mohena iti .

sukhaanushayii raagaH.7.**Vyaasaa Gloss:-**

sukhaabhij~nasya sukhaanusmRRitipuurvaH sukhe tatsaadhane vaa yo gardhastRRiShNaa lobhaH sa raaga iti.

duHkhaanushayii dveShaH.8.

Vyaasaa Gloss:-

duHkhaabhij~nasya duHkhaanusmRRitipuurvo duHkhe tatsaadhane vaa yaH pratigho manyurjighaa.msaa krodhaH sa dveShaH.

svarasavaahii viduSho.api tathaa ruuDho.abhiniveshaH.9.

Vyaasaa Gloss:-

sarvasya praaNina iyamaatmaashiirnityaa bhavati maa na bhuvva.m bhuyyaasamiti. na chaananubhuutamaraNadharmakasyaiShaa bhavatyaatmaashiiH. etayaa cha puurvajanmaanubhavaH pratiiyate. sa chaayamabhiniveshaH kleshaH svarasavaahii kRRimerapi jaatamaatrasya pratyakShaanumaanaagamairasambhaavito maraNatraasa uchChedadRRiShTyaatmakaH puurvajanmaanubhuuta.m maraNaduHkhamanumaapayati. yathaa chaayamatyantamuuDheShu dRRishyate kleshastathaa viduSho.api vij~naatapuurvaaparaantasya ruuDhaH. kasmaat a samaanaa hi tayoH kushalaakushalayormaraNaduHkhaanubhavaadiya.m vaasaneti.

te pratiprasavaheyaaH suukShmaaH.10.

Vyaasaa Gloss:-

te pa~ncha kleshaa dagdhabiijakalpaa yoginashcharitaadhikaare chetasi praliine saha tenaivaasta.m gachChanti.

Preface:-

sthitaanaa.m tu biijabhaavopagataanaam—

dhyaanaheyaastadvRRittayaH.11.

Vyaasaa Gloss:-

kleshaanaa.m yaa vRRittayaH sthuulaastaaH kriyaayogena tanuukRRitaaH satyaH prasa.mkhyaanena dhyaanena haatavyaa yaavatsuukShmiikRRitaa yaavaddagdhabiijakalpaa iti. yathaa cha vastraaNaa.m sthuulo malaH puurva.m nirdhuuyate pashchaat suukShmo yatnenopaayena chaapaniiyate tathaa svalpapatipakShaaH sthuulaa vRRittayaH kleshaanaa.m suukShmaastu mahaapratipakShaaH iti.

kleshamuulaH karmaashayo dRRiShTaadRRiShTajanmavedaniiyaH.12.

Vyaasaa Gloss:-

tatra puNyaapuNyakarmaashayaH kaamalobhamohakrodhaprabhavaH. sa dRRiShTajanmavedaniiyashchaadRRiShTajanmavedaniiyashcha. tatra tiivrasa.mvegena mantratapaHsamaadhibhirmirvartita iishvaradevataamaharShimahaanubhaavaanaamaaraadhanaadvaa yaH pariniShpannaH sa

sadyaH paripachyate puNyakarmaashaya iti. tathaa tiivrakleshena bhiitavyaadhitakRRipaNeShu vishvaasopagateShu vaa mahaanubhaaveShu vaa tapasviShu kRRitaH punaH punarapakaaraH sa chaapi paapakarmaashayaH sadya eva paripachyate. yathaa nandiishvaraH kumaaro manuShyapariNaama.m hitvaa devatvena pariNataH. tathaa nahuSho.api devaanaamindraH svaka.m pariNaama.m hitvaa tiryaktvena pariNata iti. tatra naarakaaNaa.m naasti dRRiShTajanmavedaniiyaH karmaashayaH. kShiiNakleshaanaamapi naastyadRRiShTajanmavedaniiyaH karmaashaya iti.

sati muule tadvipaako jaatyaayurbhogaaH.13.

Vyaasaa Gloss:-

satsu klesheShu karmaashayo vipaakaarambhii bhavati nochChinnakleshamuulaH. yathaa tuShaavanaddhaaH shaalitaNDulaa adagdhapijabhaavaaH prarohasamarthaa bhavanti naapaniitatuShaa dagdhabiijabhaavaa vaa, tathaa kleshaavanaddhaH karmaashayo vipaakaprarohii bhavati naapaniitaklesho na prasa.mkhyaanadagdhakleshapijabhaavo veti. sa cha vipaakastrividho jaatiraayurbhoga iti.

tatrede.m vichaaryate—kimeka.m karmaikasya janmanaH kaaraNamathaika.m karmaaneka.m janmaa.a.akShipatiitia dviitiiyaa vichaaraNaa—kimaneka.m karmaaneka.m janma nirvartayatyathaneka.m karmaika.m janma nirvarttayatiitia na taavadeka.m karmaikasya janmanaH kaaraNam. kasmaata anaadikaalaprachitasyaasa.mkhyeyasyaavashiShTasya karmaNaH saampratikasya cha phalakramaaniyamaadanaashvaaso lokasya prasaktaH, sa chaaniShTa iti. na chaika.m karmaanekasya janmanaH kaaraNam. kasmaata anekeShu karmasvekaikameva karmaanekasya janmanaH kaaraNamityavashiShTasya vipaakakaalaabhaavaH prasaktaH, sa chaapyaniShTa iti. na chaaneka.m karmaanekasya janmanaH kaaraNam. kasmaata tadaneka.m janma yugapanna sa.mbhavatiiti krameNaiva vaachyam. tathaa cha puurvadoShaanuSha~NgaH.

tasmaajjanmapraayaNaantare kRRitaH puNyaapuNyakarmaashayaprachayo vichitraH pradhaanopasarjanabhaavenaavasthitaH praayeNaabhivyakta ekapraghaTTakena maraNa.m prasaadhyaa sammuurchChita ekameva janma karoti. tachcha janma tenaiva karmaNaa labdhaayuShka.m bhavati. tasminnaayuShi tenaiva karmaNaa bhogaH sampadyata iti. asau karmaashayo janmaayurbhogahetutvaat trivipaako.abhidhiyata iti. ata ekabhavikaH karmaashaya ukta iti.

dRRiShTajanmavedaniiyastvekavipaakaarambhii bhogahetutvaat dvivipaakaarambhii vaa bhogaayurhetutvaannandiishvaravannahuSha- vadveti. kleshakarmavipaakaanubhavanirvartitaabhistu vaasanaabhiranaadikaalasangmuuchirChatamida.m chitta.m vichitriikRRitamiva sarvato matsyajaala.m granthibhirivaatatamityetaa anekabhavapuurvikaa vaasanaaH. yastvaya.m karmaashaya eSha evaekabhavika ukta iti. ye sa.mskaaraaH smRRitihetavastaa vaasanaastaashchaanaadikaaliinaa iti.

yastvasaavekabhavikaH karmaashayaH sa niyatavipaakashchaaniyatavipaakashcha. tatraadRRiShTajanmavedaniiyasya niyatavipaakasyaivaaya.m niyamo na tvadRRiShTajanmavedaniiyasyaaniyatavipaakasya. kasmaat a yo hyadRRiShTajanmavedaniiyo.aniyatavipaakastasya trayii gati:—kRRitasyaavipakvasya

vinaashaH, pradhaanakarmaNyaavaapagamana.m vaa, niyatavipaakapradhaanakarmaNaa.abhibhuutasya vaa chiramavasthaanamiti.

tatra kRRitasyaavipakvasya naasho yathaa shuklakarmodayaadihaiva naashaH kRRiShNasya. yatredamuktam—“dve dve ha vai karmaNii veditavye paapakasyaiko raashiH puNyakRRito.apahanti tadichChasva karmaNi sukRRitaani karttumihaiva te karma kavayo vedayante”. pradhaanakarmaNyaavaapagamanam. yatredamuktam—“syaatsvalpaH sa.mkaraH saparihaaraH sapratyavamarShaH kushalasya naapakarShaayaalam. kasmaata kushala.m hi me bahvanyadasti yatraayamaavaapa.m gataH svargepyapakarShamalpa.m kariShyati” iti.

niyatavipaakapradhaanakarmaNaa.abhibhuutasya vaa chiramavasthaanam. kathamitia adRRiShTajanmavedaniiyasyaiva niyata- vipaakasya karmaNaH samaana.m maraNamabhivyaktikaaraNamuktam, na tvadRRiShTajanmavedaniiyasyaaniyatavipaakasya5. yattvadRRiShTajanmavedaniiya.m karmaaniyatavipaaka.m tannashyedaavaapa.m vaa gachChedabhibhuuta.m vaa chiramapyupaasiita, yaavatsamaana.m karmaabhivya~njaka.m nimittamasya na vipaakaabhimukha.m karotiiti. tadvipaakasyaiva deshakaalanimittaanavadhaaraNaadiya.m karmagatishchitraa durvij~naanaa cheti. na chotsargasyaapavaadaannivRRittirityekabhavikaH karmaashayo.anuj~naayata iti.

te hlaadaparitaapaphalaaH puNyaapuNyahetutvaat.14.

Vyaasaa Gloss:-

te janmaayurbhogaaH puNyahetukaaH sukhaphalaa apuNyahetukaa duHkhaphalaa iti. yathaa cheda.m duHkha.m pratikuulaatmakameva.m viShayasukhakaale.api duHkhamastyeva pratikuulaatmaka.m yoginaH.

Preface:-

katha.m tadupapadyate —

pariNaamataapasa.mskaaraduHkhaairguNavRRittivirodhaachcha duHkhameva sarva.m vivekinaH.15.

Vyaasaa Gloss:-

sarvasyaaya.m raagaanuviddhashchetanaachetanaasaadhanaadhiinaH sukhaanubhava iti tatraasti raagajaH karmaashayaH. tathaa cha dveShTi duHkhasaadhanaani muhyati cheti dveShamohakRRito.apyasti karmaashayaH. tathaa choktam — “naanupahatya bhuutaanyupabhogaH sambhavatiiti hi.msaakRRito.apyasti shaariiraH karmaashaya” iti. viShayasukha~nchaavidyetyuktam.

yaa bhogeShvindriyaaNaa.m tRRipterupashaantistatsukham. yaa laulyaadanupashaantistad duHkham. na chendriyaaNaa.m bhogaabhyaasena vaitRRiShNya.m kartu.m shakyam. kasmaata yato bhogaabhyaasamanu vivardhante raagaaH kaushalaani chendriyaaNaamiti. tasmaadanupaayaH sukhasya bhogaabhyaasa iti. sa khalvaya.m vRRishchikaviShabhiita ivaashiiviSheNa daShTo yaH sukhaarthii viShayaanuvaasito mahati duHkhapa~Nke

nimagna iti. eShaa pariNaamaduHkhataa naama pratikuulaa sukhaavasthaayaamapi yoginameva klishnaati.

atha kaa taapaduHkhataaa sarvasya dveShaanuvidhashchetanaachetanasaadhanaadhiinastaapaanubhava iti. tatraasti dveShajaH karmaashayaH. sukhasaadhanaani cha praarthayamaanaH kaayena vaachaa manasaa cha parispandate. tataH paramanugRRihNaatyupahanti cheti paraanugrahapiiDaabhyaa.m dharmaadharmaavupachinoti. sa karmaashayo lobhaanmohaachcha bhavatiityeShaa taapaduHkhatochyate.

kaa punaH sa.mskaaraduHkhataaa sukhaanubhavaatsukhasa.mskaraashayo duHkhaanubhavaadapi duHkhasa.mskaraashaya iti. eva.m karmabhyo vipaakenubhuuyamaane sukhe duHkhe vaa punaH karmaashayaprachaya iti.

evamidamanaadi duHkhasroto viprasRRita.m yoginameva pratikuulaatmakatvaadudvejayati. kasmaat a akShipaatrakalpo hi vidvaaniti. yathorNaatanturakShipaatre nyastaH sparshena duHkhayati na chaanyeShu gaatraavayaveShu. evametaani duHkhaanyakShipaatrakalpa.m yoginameva klishnanti netara.m pratipattaaram. itara.m tu svakarmopahRRita.m duHkhamupaattamupaatta.m tyajanta.m tyakta.m tyaktamupaadadaanamanaadivaasanaavichitrayaa chittavRRittyaa samantato.anuvidhamivaavidyayaa haatavyaa evaaha.mkaaramamakaaraanupaatina.m jaata.m jaata.m baahyaadhyaatmikobhayanimittaastriparvaaNastaapaa anuplavante. tadevamaadinaa duHkhasrotasaa vyuhyamaanamaatmaana.m bhuutagraama.m cha dRRiShTvaa yogii sarvaduHkhakShayakaaraNa.m samyagdarshana.m sharaNa.m prapadyata iti.

guNavRRittivirodhaachcha duHkhameva sarva.m vivekinaH. prakhyaapravRRittisthitiruupaa buddhiguNaaH parasparaanugrahatanrii bhuutvaa shaanta.m ghora.m muuDha.m vaa pratyaya.m triguNamevaarabhante. 'chala~ncha guNavRRitta'-miti kShiprapariNaami chittamuktam. ruupaatishayaa vRRittyatishayaashcha parasporeNa virudhyante. saamaanyaani tvatishayaiH saha pravarttante. evamete guNaa itaretaraashrayeNopaarjitasukhaduHkhamohapratyayaaH sarve sarvaruupaa bhavantiiti. guNapradhaanabhaavakRRitastveShaa.m visheSha iti. tasmaad duHkhameva sarva.m vivekina iti.

tadasya mahato duHkhasamudaayasya prabhavabiijamavidyaa. tasyaashcha samyagdarshanamabhaavahetuH. yathaa chikitsaa- shaastra.m chaturvyuham — rogo rogaheturarogya.m bhaisShajyami. evamidamapi shaastra.m chaturvyuhameva. tadyathaa— sa.msaaraH sa.msaaraheturmokSho mokShopaaya iti. tatra duHkhabahulaH sa.msaaro heyaH. pradhaanapurushayoh sa.myogo heyahetuH. sa.myogasyaa.a.atyantikii nivRRittirhaanam. haanopaayaH samyagdarshanam. tatra haatuH svaruupamupaadeya.m vaa heya.m vaa na bhavitumarhatiiti. haane tasyochChedavaadaprasa~NgaH, upaadaane cha hetuvaadaH. ubhayapratyaakhyaane shaashvatavaada ityetatsamyagdarshanam.

Preface:-

tadetachChaastra.m chaturvyuhamityabhidhiiyate —

heya.m duHkhamanaagatam.16.

Vyaasaa Gloss:-

duHkhamatiitamupabhogenaativaahita.m na heyapakShe varttate. varttamaana.m cha svakShaNe bhogaaruuDhamiti na tatkShaNaantare heyataamaapadyate. tasmaadyadevaanaagata.m duHkha.m tadevaakShipaatrakalpa.m yogina.m klishnaati netara.m pratipattaaram. tadeva heyataamaapadyate.

Preface:-

tasmaadyadeva heyamityuchyate tasyaiva kaaraNa.m pratinirdishyate —

draShTRRidRRishyayoH sa.myogo heyahetuH.17.

Vyaasaa Gloss:-

draShTaa buddheH pratisa.mvedii puruShaH. dRRishyaa buddhisattvopaaruuDhaaH sarve dharmaaH. tadetaddRRishyamayaskaantamaNikalpa.m sannidhimaatropakaari dRRishyatvena sva.m bhavati puruShasya dRRishiruupasya svaaminaH anubhavakarmaviShayataamaapanna.m yataH. anyasvaruupeNa pratilabdhaatmakam. svatantramapi paraarthatvaatparatantram. tayordRRigdarshanashaktyoranaadirarthakRRitaH sa.myogo heyaheturduHkhasya kaaraNamityarthaH.

tathaa choktam—tatsa.myogahetuvivarjanaatsyaadayamaatyantiko duHkhapratikaaraH. kasmaata duHkhahetoH parihaaryasya pratikaadarshanaat. tadyathaa—paadatalasya bhedyataa, kaNTakasya bhettRRitva.m, parihaaraH kaNTakasya paadaanadhiShThaana.m paadatraaNavyavahitena vaa.adhiShThaanam. etattraya.m yo veda loke sa tatra pratiikaaramaarabhamaaNo bhedaja.m duHkha.m naapnoti. kasmaata tritvopalabdhisaamarthyaditi. atraapi taapakasya rajasaH sattvameva tapyam. kasmaata tapikriyaayaaH karmasthatvaat. sattve karmaNi tapikriyaa naapariNaamini niShkriye kShetraj~ne. darshitaviShayatvaatsattve tu tapyamaane tadaakaaraanurodhii puruSho.anutapyata iti.

Preface:-

dRRishyasvaruupamuchyate —

prakaashakriyaasthishiila.m bhogaapavargaartha.m dRRishyam.18.

bhuutendriyaatmaka.m

Vyaasaa Gloss:-

prakaashashiila.m sattvam. kriyaashiila.m rajaH. sthishiila.m tama iti. ete guNaaH parasparoparaktapravibhaagaaH pariNaaminaH sa.myogavibhaagadharmaaNa itaretaropaashrayeNopaarjitamuurttayaH paraspara~Ngaa~Ngitve.apyasa.mbhinnashaktipravibhaagaaH. tulyajaatiiyaatulyajaatiiyashaktibhedaanupaatinaH. pradhaanavelaayaamupadarshitasannidhaanaa guNatve.api cha vyaapaaramaatreNa pradhaanaantarNiitaanumitaastitaaH puruShaarthakartavyatayaa prayuktasaamarthyaaH sannidhimaatropakaariNo.ayaskaantamaNikalpaaH. pratyayamantareNaikatamasya vRRittimanuvarttamaanaaH pradhaanashabdavaachyaa bhavanti. etad dRRishyamityuchyate.

tadetadbhuutendriyaatmaka.m bhuutabhaavena pRRithivyaadinaa suukShmasthuulena pariNamate. tathendriyabhaavena shrotraadinaa suukShmasthuulena pariNamata iti. tattu naaprayojanamapi tu prayojanamurariikRRitya pravarttata iti bhogaapavargaartha.m hi taddRRishya.m puruShasyeti.
 tatreShTaaniShTaguNasvaruupaavadhaaraNamavibhaagaapanna.m bhogo bhoktuH svaruupaavadhaaraNamapavarga iti dvayoratiriktamanyaddarshana.m naasti. tathaa choktam—aya.m tu khalu triShu guNeShu karttRRiShvakarttari cha puruShe tulyaatulyajaatiye chaturthe
 tatkriyaasaakShiNyupaniiyamaanaansarvabhaavaanupapannaananupashyannadarshanamanya chCha~Nkata iti.

taavetau bhogaapavargau buddhikRRitau buddhaaveva varttamaanau katha.m puruShe vyapadishyete itia yathaa cha jayaH paraajayo vaa yoddhRRiShu varttamaanauH svaamini vyapadishyate, sa hi tatphalasya bhokteti. eva.m bandhamokShau buddhaaveva varttamaanau puruShe vyapadishyete, sa hi tatphalasya bhokteti. buddhereva puruShaarthaaparisaamaaptirbandhastadarthaavasaano mokSha iti. etena grahaNadhaaraNohaapohatattvaj~naanaabhiniveshaa buddhau varttamaanauH puruShe.adhyaaropitasadbhaavaaH. sa hi tatphalasya bhokteti.

Preface:-

dRRishyaanaa.m tu guNaanaa.m svaruupabhedaavadhaaraNaarthamidamaarabhyate —

visheShaa.avisheShali~Ngamaatraa.ali~Ngaani guNaparvaaNi.19.

Vyaasaa Gloss:-

tatraakaashaavaayvagnyudakabhuumayo bhuutaani
 shabdasparsharuuparasagandhatanmaatrasNaamavisheShaaNaa.m visheShaaH. tathaa shrotratvakchakShurjihvaaghraaNaani buddhiindriyaaNi. vaakpaaNipaadapaayupasthaani karmendriyaaNi. ekaadasha.m manaH sarvaartham.
 ityetaanyasmitaalakShaNasyaavisheShasya visheShaaH. guNaanaameSha ShoDashako visheShapariNaamaH.

ShaDavisheShaaH. tadyathaa—shabdatanmaatras.m sparshatanmaatras.m ruupatanmaatras.m rasatanmaatras.m gandhatanmaatras.m chetyekadvitri- chatuShpa~nchalakShaNaaH shabdaadayaH pa~nchaavisheShaaH ShaShThashchaavisheSho.asmitaamaatra iti. ete sattaamaatrasyaatmano mahataH ShaDavisheShapariNaamaaH. yattatparamavisheShabhyo li~Ngamaatra.m mahattattva.m tasminnete sattaamaatre mahatyaatmanyavasthaaya vivRRiddhikaaShThaamanubhavanti.

pratisa.msRRijyamaanaashcha tasminneva sattaamaatre mahatyaatmanyavasthaaya yattanniHsattaasatta.m niHsadasannirasada- vyaktamali~Nga.m pradhaana.m tatpratiyanti. eSha teShaa.m li~NgamaatraH pariNaamaH. niHsattaasatta.m chaali~NgapariNaama iti.

ali~Ngaavasthaayaa.m na puruShaartho hetuH. naali~Ngaavasthaayaamaadau puruShaarthataa kaaraNa.m bhavatiiti na tasyaaH puruShaarthataa kaaraNa.m bhavati. naasau puruShaarthakRRiteti nityaakhyaayate. trayaaNaa.m tvavasthaavisheShaaNaamaadau puruShaarthataa kaaraNa.m bhavati. sa chaartho heturnimitta.m kaaraNa.m bhavatiityanityaakhyaayate. guNaastu sarvadharmaanupaatino na pratyastamayante nopajaayante.

vyaktibhirevaatiitaanaagatavyayaagamavatiibhirguNaanvayiniibhirupajanaapaayadharmakaa
iva pratyavabhaasante. yathaa devadatto daridraati. kasmaata yato.asya mriyante gaava iti.
gavaameva maraNaattasya daridrataa na svaruupahaanaaditi samaH samaadhiH.

li~Ngamaatramali~Ngasya pratyasanna.m tatra tatsa.msRRiShTa.m vivichyate.
kramaanativRRitteH. tathaa ShaDavisheShaa li~Ngamaatre sa.msRRiShTaa vivichyante
pariNaamakramaniyamaat. tathaa teShvavisheSheShu bhuutendriyaaNi sa.msRRiShTaani
vivichyante. tathaa chokta.m purastaat. na visheShebhyaH para.m tattvaantaramastiiti
visheShaaNaa.m naasti tattvaantarapariNaamaH. teShaa.m tu dharmalakShaNaavasthaa
pariNaamaa vyaakhyaayiShyante.

Preface:-

vyaakhyaata.m dRRishyam. atha draShTuH svaruupaavadhaaraNaarthamidamaarabhyate —

draShTaa dRRishimaatraH shuddho.api pratyayaanupashyaaH.20.

Vyaasaa Gloss:-

dRRishimaatra iti dRRikshaktireva visheShaNaaparaamRRiShTetyarthaH. sa puruSho
buddheH pratisa.mvedii. sa buddherna saruupo naatyanta.m viruupa iti. na taavatsaruupaH.
kasmaata j~naataaj~naataviShayatvaatpariNaaminii hi buddhiH. tasyaashcha viShayo
gavaadirghaTaadishcha j~naatashchaaj~naatashcheti pariNaamitva.m darshayati.

sadaa j~naataviShayatva.m tu puruShasyaapariNaamitva.m paridiipayati. kasmaata na hi
budvishcha naama puruShaviShayashcha syaadagRRihiitaa gRRihiitaa cheti siddha.m
puruShasya sadaa j~naataviShayatva.m tatashchaapariNaamitvamiti. ki.m cha paraartha
buddhiH sa.mhatyakaaritvaat, svaarthaH puruSha iti. tathaa sarvaarthaadhyavasaayakatvaat
triguNaa buddhistriguNatvaadachetaneti. guNaanaa.m tuupadraShTaa puruSha iti. ato na
saruupaH.

astu tarhi viruupa iti. naatyanta.m viruupaH. kasmaata shuddho.apyasau
pratyayaanupashyaaH. yataH pratyaya.m bauddhamanupashyati.
tamanupashyannatadaatmaapi tadaatmaka iva pratyavabhaasate. tathaa choktam—
“apariNaaminii hi bhoktRRishaktiraprisa.mkraamaa cha pariNaaminyarthe
pratisa.mkraanteva tadvRRittimanupatati. tasyaashcha praaptachaitanyopagraharuupaayaa
buddhivRRitteranukaaramaatratayaa buddhivRRittyavishiShTaa hi
j~naanavRRittirityaakhyaayate.”

tadartha eva dRRishyasyaatmaa.21.

Vyaasaa Gloss:-

dRRishiruupasya puruShasya karmaruupataamaapanna.m dRRishyamiti tadartha eva
dRRishyasyaatmaa bhavati.

Preface:-

tatsvaruupa.m tu pararuupeNa pratilabdhaatmaka.m bhogaapavargaarthataayaa.m
kRRitaayaa.m puruSheNa na dRRishyata iti. svaruupahaanaadasya naashaH praaptaH. na tu
vinashyati. kasmaat —

**kRRitaartha.m prati naShTamapyanaShTa.m
tadanyasaadhaaraNatvaat.22.**

Vyaasaa Gloss:-

kRRitaarthameka.m puruSha.m prati dRRishya.m naShTamapi naasha.m
praaptamapyanaShTa.m tadanyapuruShasaadhaaraNatvaat. kushala.m puruSha.m prati
naasha.m praaptamapyakushalaanpuruShaanprati na kRRitaarthamiti teShaa.m dRRisheH
karmaviShayataamaapanna.m labhata eva pararupeNaatmaruupamiti2. atashcha
dRRigdarshanashaktyornityatvaadanaadiH sa.myogo vyaakhyaata iti. tathaa choktam —
dharmiNaamanaadisa.myogaaddharma- maatraaNaamapyanaadiH sa.myogaH iti.

Preface:-

sa.myogasvaruupaabhidhityayeda.m suutra.m pravRRirtate —

svasvaamishaktyoH svaruupopalabdhihetuH sa.myogaH.23.

Vyaasaa Gloss:-

puruShaH svaamii dRRishyena svena darshanaartha.m sa.myuktaH.
tasmaatsa.myogaaddRRishyasyopalabdhiryaa sa bhogaH. yaa tu draShTuH
svaruupopalabdhiiH so.apavargaH. darshanakaaryaavasaanaH sa.myoga iti darshana.m
viyogasya kaaraNamuktam. darshanamadarshanasya pratidvandviityadarshana.m
sa.myoganimitamuktam. naatra darshana.m mokShakaaraNamadarshanaabhaavaadeva
bandhaabhaavaH sa mokSha iti. darshanasya bhaave bandhakaaraNasyaadarshanasya naasha
ityato darshana.m j~naana.m kaivalyakaaraNamuktam.

ki.m chedamadarshana.m naamaa ki.m guNaanaamadhikaaraH. aahosviddRRishiruupasya
svaamino darshitaviShayasya pradhaanachittasyaanutpadaH. svasmindRRishye vidyamaane
yo darshanaabhaavaH. kimarthavattaa guNaanaam. athaavidyaa svachittena saha niruddhaa
svachittasyotpattibijam. ki.m sthitis.mskarakShaye gatisa.mskaraabhivyaaktiH.
yatredamukta.m pradhaana.m sthityaiva varttamaana.m vikaaraakaraNaadapradhaana.m
syaat. tathaa gatyaiiva varttamaana.m vikaaranityatvaadapradhaana.m syaat. ubhayathaa
chaasya vRRittiH pradhaanavyavahaara.m labhate naanyathaa. kaaraNaantareShvapi
kalpiteshveSha samaanashcharchaH.

darshanashaktirevaadarshanamityeke. pradhaanasyaatmakhyaapanarthaa pravRRittiriti
shruteH. sarvabodhyabodhasamarthaH praakpravRRitteH puruSho na pashyati
sarvakaaryakaraNasamartha.m dRRishya.m tadaa na dRRishyata iti.
ubhayasyaapyadarshana.m dharma ityete. tatreda.m dRRishyasya svaatmabhuutamapi
puruShapratyayaapekSha.m darshana.m dRRishyadharmatvena bhavati. tathaa
puruShasyaanaatmabhuutamapi dRRishyapratyayaapekSha.m
puruShadharmatvenevaadarshanamavabhaasate. darshana.m j~naanamevaadarshanamiti
kechidabhidhiti. ityete shaastragataa vikalpaaH. tatra
vikalpabahutvametsarvapuruShaaNaa.m guNaanaa.m sa.myoge saadhaaraNaviShayam.

Preface:-

yastu pratyakchetanasya svabuddhisa.myogaH —

tasya heturavidyaa.24.**Vyaasaa Gloss:-**

viparyayaj~naanavaasanetyarthaH. viparyayaj~naanavaasanaavaasitaa cha na kaaryaniShThaa.m puruShakhyaati.m buddhiH praapnoti saadhikaaraa punaraavarttate. saa tu puruShakhyaatiparyavasaanaa kaaryaniShThaa.m praapnoti. charitaadhikaaraa nivRRittaadarshanaa bandhakaaraNaabhaavaanna punaraavarttate.

atra kashchitShaNDakopaakhyaanenodghaaTayati — mugdhayaa bhaaryayaabhidhiyate— ShaNDakaaryaputra, apatyavatii me bhagini kimartha.m naahamiti. sa taamaaha — mRRitaste.ahamapatyamutpaadayiShyaamiiti. tatheda.m vidyamaana.m j~naana.m chittanivRRitti.m na karoti vinaShTa.m kariShyatiiti kaa pratyaaashaaa tatraachaaryadeshiiyo vakti— “nanu buddhinivRRittireva mokShaH”. adarshanakaaraNaabhaavaad buddhinivRRittiH. tachchaadarshana.m bandhakaaraNa.m darshanaannivarttate. tatra chittanivRRittireva mokShaH. kimarthamasthaana evaasya mativibhramaH.

Preface:-

heya.m duHkham. heyakaaraNa.m cha sa.myogaakhya.m sanimittamuktam. ataH para.m haana.m vaktavyam —

tadabhaavaatsa.myogaabhaavo haana.m taddRRisheH kaivalyam.25.**Vyaasaa Gloss:-**

tasyaadarshanasyaabhaavaad buddhipuruShasa.myogaabhaava aatyantiko bandhanoparama ityarthaH. etaddhaanam. taddRRisheH kaivalya.m puruShasyaamishriibhaavaH punarasa.myogo guNairityarthaH. duHkhakaaraNanivRRittau duHkhoparamo haanam. tadaa svaruupapratishThaH puruSha ityuktam.

Preface:-

atha haanasya kaH praaptyupaaya iti —

vivekakhyaatiraviplavaa haanopaayaH.26.**Vyaasaa Gloss:-**

sattvapuruShaanyataapratyayo vivekakhyaatiH. saa tvanivRRittamithyaaj~naanaa plavate. yadaa mithyaaj~naana.m dagdhabiijabhaava.m vandhyaprasava.m sampadyate tadaa vidhuutaklesharajasaH sattvasya pare vaishaaradye parasyaa.m vashiikaarasa.mj~naayaa.m varttamaanasya vivekapratyayapravaaho nirmalo bhavati. saa vivekakhyaatiraviplavaa haanopaayaH. tato mithyaaj~naanasya dagdhabiija- bhaavopagamaH punashchaaprasavaH. itySha mokShasya maargo haanasyopaaya iti.

tasya saptadhaa praantabhumiH praj~naa.27.

Vyaasaa Gloss:-

tasyeti pratyuditakhyaateH pratyaaamnaayaH.
saptadhetyashuddhyaavaraNamalaapagamaachchittasya pratyayaantaraanutpaade sati
saptaprakaaraiva praj~naa vivekino bhavati.

tadyathaa—(1) parij~naata.m heya.m naasya punaH parij~neyamasti (2) kShiiNaa
heyahetavo na punareteShaa.m kShetavyamasti. (3) saakShaatkRRita.m nirodhasamaadhinaa
haanam. (4) bhaavito vivekakhyaatirupo haanopaaya iti. eShaa chatuShTayii kaaryaa
vimuktiH praj~naayaaH.

chittavimuktistu trayii. (5) charitaadhikaaraa buddhiH. (6) guNaa girishikharataTachyutaa
iva graavaaNo niravasthaanaaH svakaaraNe pralayaabhimukhaaH saha tenaasta.m
gachChanti. na chaiShaa.m praviliinaanaa.m punarastyutpaadaH prayojanaabhaavaaditi. (7)
etasyaamavasthaayaa.m guNasa.mbandhaatiitaH svaruupamaatrajyotiramalaH kevalii
puruSha iti. etaa.m saptavidhaa.m praantabhumiH praj~naamanupashyanpuruShaH kushala
ityaakhyaayate. pratiprasave.api chittasya muktaH kushala ityeva bhavati guNaatiitatvaaditi.

Preface:-

siddhaa bhavati vivekakhyaatirhaanopaaya iti. na cha siddhirantareNa
saadhanamityetadaarabhyate —

yogaa~NgaanuShThaanaadashuddhikShaye j~naanadiiptiraavivekakhyaateH.28.

Vyaasaa Gloss:-

yogaa~NgaanyaShTaavabhidhaayiShyamaaNaani. teShaamanuShThaanaatpa~nchaparvaNo
viparyayasyaashuddhiruupasya kShayo naashaH. tatkShaye samyagj~naanasyaabhivyaktiH.
yathaa yathaa cha saadhanaanyanuShThiiyante tathaa tathaa tanutvamashuddhiraapadyate.
yathaa yathaa cha kShiiyate tathaa tathaa kShayakramaanurodhinii j~naanasyaapi
diiptirvivardhate. saa khalveShaa vivRRiddhiH prakarShamanubhavatyaa- vivekakhyaateH.
aaguNapuruShasvaruupavij~naanaadityarthaH.

yogaa~NgaanuShThaanamashuddherviyogakaaraNam. yathaa parashushChedyasya.
vivekakhyaatestu praaptikaaraNa.m yathaa dharmaH sukhasya. naanyathaa kaaraNam. kati
chaitaani kaaraNaani shaastre bhavantia navavivardhayaaha tadyathaa—

utpattisthityabhivyaktivikaarapratyayaaptayaH.

viyogaanyatvadhRRitayaH kaaraNa.m navadhaa smRRitam. iti.

tatrotptatikaaraNa.m mano bhavati j~naanasya. sthitikaaraNa.m manasaH puruShaarthataa
shariirasyevaa.a.ahaara iti. abhivyaktikaaraNa.m yathaa ruupasyaalokastathaa
ruupaj~naanam. vikaarakaaraNa.m manaso viShayaantaram. yathaagniH paakyasya.

pratyayakaaraNa.m dhuumaj~naanamagnij~naanasya. praaptikaaraNa.m
yogaa~NgaanuShThaana.m vivekakhyaateH. viyogakaaraNa.m tadevaashuddheH.
anyatvakaaraNa.m yathaa suvarNasya suvarNakaaraH. evamekasya striipratyayasyaavidyaa
muuDhatve, dveSho duHkhatve, raagaH sukhatve, tattvaj~naana.m maadhyasthye.

dhRRitikaaraNa.m shariiramindriyaaNaam. taani cha tasya. mahaabhuutaani shariiraaNaam. taani cha paraspara.m sarveShaam. tairyagyaunamaanuShadaivataani cha parasparaarthatvaaditi. eva.m nava kaaraNaani. taani cha yathaasambhava.m padaarthaantareShvapi yojyaani. yogaa~NgaanuShThaana.m tu dvidhaiva kaaraNatva.m labhata iti.

Preface:-

tatra yogaa~Ngaanyavadhaaryante —

yamaniyamaa.a.asanapraaNaayaamapratyaahaaradhaaraNaadhyaanasam aadhayo.aShTaava~Ngaani.29.

Vyaasaa Gloss:-

yathaakramameShaamanuShThaana.m svaruupa.m cha vakShyaamaH.

Preface:-

tatra —

ahi.msaasatyaasteyabrahmacharyaaparigrahaa yamaaH.30.

Vyaasaa Gloss:-

tatraa.ahi.msaa sarvathaa sarvadaa sarvabhuutaanaamanabhidrohaH. uttare cha yamaniyamaastanmuulaastatsiddhiparatayaiva tatpratipaadanaaya pratipaadyante. tadavadaataruupakaraNaayaivopaadiiyante. tathaa choktam — sa khalvaya.m braahmaNo yathaa yathaa vrataani bahuuni samaaditsate tathaa tathaa pramaadakRRitebhyo hi.msaanidaanebhyo nivarttamaanastaamevaavadaataruupaamahi.msaa.m karoti.

satya.m yatharthe vaa~Nmanase. yathaa dRRiShTa.m yathaanumita.m yathaa shruta.m tathaa vaa~Nmanashcha. paratra svabodhasa.mkraantaye vaaguktaa saa yadi na va~nchitaa bhraantaa vaa pratipattivandhyaa vaa bhavediti. eShaa sarvabhootopakaaraartha.m pravRRittaa na bhuutopaghaataaya. yadi chaivamapyabhidhiyamaanaa bhuutopaghaatapariva syaanna satya.m bhavetpaapameva bhavet. tena puNyaabhaasena puNyapratiruupakeNa kaShTatama.m praapnuyaat. tasmaatpariikShya sarvabhootahita.m satya.m bruuyaat.

steyamashastrapuurvaka.m dravyaaNaa.m parataH sviikaraNam. tatpratiShedhaH punaraspRRihaaruupamasteyamiti. brahmacharya.m guptendriyasyopasthasya sa.myamaH. viShayaaNaamarjanarakShaNakShayasa~Ngahi.msaadoShadarshanaadasviikaraNamaparigraha ityete yamaaH.

Preface:-

te tu —

jaatideshakaalasangamavachChinnaaH mahaavratam.31.

saarvabhaumaa

Vyaasaa Gloss:-

tatraa.ahi.msaa jaatyavachChinnaa matsyabandhakasya matsyeShveva naanyatra hi.msaa. saiva deshaavachChinnaa na tiirthe haniShyaamiiti. saiva kaalaavachChinnaa na chaturdashyaa.m na puNye.ahani haniShyaamiiti. saiva tribhiruparatasya samayaavachChinnaa devabraahmaNaarthe naanyathaa haniShyaamiiti. yathaa cha kShatriyaaNaa.m yuddha eva hi.msaa naanyatreti. ebhirjaatideshakaala-samayairanavachChinnaa ahi.msadayaH sarvathaiva paripaalaniiyaaH. sarvabhuumiShu sarvaviShayeShu sarvathaivaaviditavyabhicharaaH saarvabhaumaa mahaavratamityuchyante.

shauchasantoShatapaHsvaadhyayeshvarapraNidhaanaani niyamaaH.32.**Vyaasaa Gloss:-**

tatra shaucha.m mRRijjalaadijanita.m medhyaabhyavaharaNaadi cha baahyam. aabhyaantara.m chittamalaanaamaakShalaanam. santoShaH sannihitasaadhanaadadhikasyaanupaaditsaa. tapo dvandvasahanam. dvandvashcha jighatsaapipaase shiitoShNe sthaanaasane kaaShThamaunaakaaramaune cha. vrataani chaiShaa.m yathaayoga.m kRRichChrachaandraayaNasaantapanaadiini. svaadhyayo mokShashastraanaama-dhyayana.m praNavajapo vaa. iishvarapraNidhaana.m tasminparamagurau sarvakarmaarpaNam.

shayyaa.a.asanastho.atha pathi vrajanvaa, svasthaH parikShiiNavitarkajaalaH.

sa.msarabiijakShayamiikShamaanaH, syaannityamukto.amRRitabhogabhaagii.

yatredamuktam—tataH pratyakchetanaadhigamo.apyantaraayaabhaavashcha (yog. suu. 1.29) iti.

Preface:-

eteShaa.m yamaniyamaanaam —

vitarkabaadhane pratipakShabhaavanam .33.**Vyaasaa Gloss:-**

yadaasya braahmaNasya hi.msadayo vitarkaa jaayeranhaniShyaamyahamapakaariNamanRRitamapi vakShyaami dravyamapyasya sviikariShyaami daareShu chaasya vyavaayii bhaviShyaami parigraheShu chaasya svaamii bhaviShyaamiiti. evamunmaargapravaNavitarkajvareNaatidiiptena baadhyamaanastatpratipakShaanbhaavayet. ghoreShu sa.msaraa~NgaareShu pachyamaanena mayaa sharaNamupaagataH sarvabhutaabhayapradaanena yogadharmah. sa khalvaha.m tyaktvaa vitarkaanpunastaanaadadaanastulyaH shvavRRitteneti bhaavayet. yathaa shvaa vaantaavalehii tathaa tyaktasya punaraadadaana iti. evamaadi suutraantareShvapi joyyam.

**vitarkaa hi.msaadayaH kRRitakaaritaanumoditaa
lobhakrodhamohapuurvakaH mRRidumadhyaadhimaatraa
duHkhaaj~naanaanantaphalaa iti pratipakShabhaavanam.34.**

Vyaasaa Gloss:-

tatra hi.msaa taavat—kRRitakaaritaa.anumoditeti tridhaa. ekaikaa punastridhaa lobhena
maa.msacharmaarthena, krodhenaapakRRitamaneneti, mohena dharmo me bhaviShyatiiti.
lobhakrodhamohaaH punastrividhaa mRRidumadhyaadhimaatraa iti. eva.m
saptavi.mshatirbhedaa bhavanti hi.msaaayaH. mRRidumadhyaadhimaatraaH punastrividhaaH
— mRRidumRRidurmadyamRRidustiiivramRRiduriti. tathaa mRRidumadhyo
madhyamadyastiiivramadhyaa iti. tathaa mRRidutiivro madhyatiivro.adhimaatratiiivra iti.
evamekaashiitibhedaa hi.msaa bhavati. saa
punarniyamavikalpasamuchchayabhedadaasa.mkhyeyaa
praaNabhRRidbhedasyaaparisa.mkhyeyatvaaditi. evamanRRitaadiShvapi yojyam.

te khalvamii vitarkaa duHkhaaj~naanaanantaphalaa iti pratipakShabhaavanam.
duHkhamaj~naana.m chaananta.m phala.m yeShaamiti pratipakShabhaavanam. tathaa cha
hi.msakastaavatprathama.m vadhyasya viiryamaakShipati. tatashcha shastraadinipaate
duHkhaayati. tato jiiivitaadapi mochayati. tato viiryaaakShepaadasya
chetanaachetanamupakaraNa.m kShiiNaviiryaa.m bhavati. duHkhotpaadaannaraka-
tiryakpretaadiShu duHkhamanubhavati. jiiivitavyaparopaNaatpratikShaNa.m cha
jiiivitaatyaye varttamaano maraNamichChannapi duHkhavipaakasya
niyatavipaakavedaniiyatvaat katha~nchidevochChvasiti. yadi cha
katha~nchitpuNyaavaapagataa hi.msaa bhavettatra sukhapraaptau bhavedalpaayuriti.
evamanRRitaadiShvapi yojya.m yathaasambhavam. eva.m vitarkaaNaa.m
chaamumevaanugata.m vipaakamaniShTa.m bhaavayanna vitarkeShu manaH praNidadhiita.

Preface:-

pratipakShabhaavanaahetorheyaa vitarkaa yadaa.asya syuraprasavadharmaaNastadaa
tatRRitamaishvarya.m yoginaH siddhisuuchaka.m bhavati. tadyathaa —

ahi.msaapратиShThaayaa.m tatsannidhau vairatyaaagaH.35.

Vyaasaa Gloss:-

sarvapraaNinaa.m bhavati.

satyapратиShThaayaa.m kriyaaphalaashrayatvam.36.

Vyaasaa Gloss:-

dhaarmiko bhuuyaa iti bhavati dhaarmikaH. svarga.m praapnuhiiti svarga.m praapnoti.
amoghaasya vaagbhavati.

asteyapратиShThaayaa.m sarvaratnopasthaanam.37.

Vyaasaa Gloss:-

sarvadiksthaanyasyopatiShThante ratnaani.

brahmacharyapratiShThaayaa.m viiryalaabhaH.38.

Vyaasaa Gloss:-

yasya laabhaadapratighaanguNaanutkarShayati. siddhashcha vineyeShu j~naanamaadhaatu.m samartho bhavatiiti.

aparigrahasthairye janmakathantaasambodhaH.39.

Vyaasaa Gloss:-

asya bhavati. ko.ahamaasa.m kathamahamaasa.m ki.msvidida.m katha.msvidida.m ke vaa bhaviShyaamaH katha.m vaa bhaviShyaama ityevamasya puurvaantaparaantamadyeShvaatmabhaavajij~naasaa svaruupeNopaavarttate. etaa yamasthairye siddhayaH.

Preface:-

niyameShu vakShyaamaH —

shauchaatsvaa~Ngajugupsaa parairasa.msargaH.40.

Vyaasaa Gloss:-

svaa~Nge jugupsaayaa.m shauchamaarabhamaaNaH kaayaavadyadarshii kaayaanabhiShva~Ngii yatirbhavati. ki~ncha parairasa.msargaH kaayasvabhaavaavalokii svamapi kaaya.m jihaasurmRRijjalaadibhiraakShaalayannapi kaayashuddhimapashyankatha.m parakaayairatyantamevaaprayataiH sa.msRRijyeta.

Preface:-

ki~ncha —

sattvashuddhisumanasyaikaagryendriyajayaatmadarshanayogyatvaani cha.41.

Vyaasaa Gloss:-

bhavantiiti vaakyasheShaH. shucheH sattvashuddhistataH saumanasya.m tata aikaagrya.m tata indriyajayastatashchaatma- darshanayogyatva.m buddhisattvasya bhavatiityetachChauchasthairyaadadhigamyata iti.

santoShaadanuttamaH sukhalaabhaH.42.

Vyaasaa Gloss:-

tathaa choktam—

yachcha kaamasukha.m loke yachcha divya.m mahatsukham.

tRRiShNaakShayasukhasyaite naarhataH ShoDashii.m kalaam. iti.

kaayendriyasiddhirashuddhikShayaattapasaH.43.

Vyaasaa Gloss:-

nirvartyamaanameva tapo hinastyashuddhyaavaraNamalam.
tadaavaraNamalaapagamaatkaayasiddhiraNimaadyaa. tathendriya-
siddhirduuraachChravaNadarshanaadyeti.

svaadhyaayaadiShTadevataasamprayogaH.44.

Vyaasaa Gloss:-

devaa RRIshayaH siddhaashcha svaadhyaayashiilasya darshana.m gachChanti kaarye
chaasya varttanta iti.

samaadhisiddhiriishvarapraNidhaanaat.45.

Vyaasaa Gloss:-

iishvaraarpitasarvabhaavasya samaadhisiddhiryayaa sarvamiipsitamavitatha.m jaanaati
deshaantare dehaantare kaalaantare cha. tato.asya praj~naa yathaabhuuta.m prajaanaatiiti.

Preface:-

uktaaH saha siddhibhiryamaniyamaaH. aasanaadiini vakShyaamaH. tatra —

sthirasukhamaasanam .46.

Vyaasaa Gloss:-

tadyathaa padmaasana.m viiraasana.m bhadraasana.m svastika.m daNdaasana.m
sopaashraya.m parya~Nka.m krau~nchaniShadana.m hastiniShadanamuShTraniShadana.m
samasa.msthaana.m sthirasukha.m yathaasukha.m chetyevamaadiini.

prayatnashaitilyaanantasamaapattibhyaam.47.

Vyaasaa Gloss:-

bhavatiiti vaakyasheShaH. prayatnoparamaatsidhyatyaasana.m yena naa~Ngamejayo bhavati.
anante vaa samaapanna.m chittamaasana.m nirvarttayatiiti.

tato dvandvaanabhighaataH.48.

Vyaasaa Gloss:-

shiitoShNaadibhirdvandvairaasanajayaannaabhibhuuyate.

tasminsati shvaasaprashvaasayorgativichChedaH praaNaayaamaH.49.

Vyaasaa Gloss:-

satyaasanajaye braahyasya vaayoraachamana.m shvaasaH. kauShThyasya
vaayorniHsaaraNa.m prashvaasaH. tayorgativichCheda ubhayaabhaavaH praaNaayaamaH.

Preface:-

sa tu —

baahyaabhyantarastambhavRRittirdeshakaalasa.mkhyaabhiH paridRRiShTo diirghasuukShmaH.50.

Vyaasaa Gloss:-

yatra prashvaasapuurvako gatyabhaavaH sa baahyaH. yatra shvaasapuurvako gatyabhaavaH
sa aabhyantaraH. tRRitiiyaH stambha- vRRittiryatrobhayaabhaavaH
sakRRitprayatnaadbhavati. yathaa tapte nyastamupale jala.m sarvataH sa.mkochamaapadyate
tathaa dvayoryugapadgatyabhaava iti. trayo.apyete deshena paridRRiShTaa iyaanasya
viShayo desha iti. kaalena paridRRiShTaaH
kShaNaanaamiyattaavadhaaraNenaavachChinnaa ityarthaH. sa.mkhyaabhiH paridRRiShTaa
etaavadbhiH shvaasaprashvaasaiH prathama
udghaatastadvannigRRihiitasyaitaavadbhirdvitiya udghaata eva.m tRRitiiyaH eva.m
mRRidureva.m madhya eva.m tiivra iti sa.mkhyaaparidRRiShTaH. sa
khalvayamevamabhyasto diirghasuukShmaH.

baahyaabhyantaraviShayaakShepii chaturthaH.51.

Vyaasaa Gloss:-

deshakaalasa.mkhyaabhirbaahyaviShayaparidRRiShTa aakShiptaH.
tathaabhyantaraviShayaparidRRiShTa aakShiptaH. ubhayathaa diirghasuukShmaH.
tatpuurvako bhuumijayaatkrameNobhayorgatyabhaavashchaturthaH praaNaayaamaH.
tRRitiiyastu viShayaanaalochito gatyabhaavaH sakRRidaarabdha eva
deshakaalasa.mkhyaabhiH paridRRiShTo diirghasuukShmaH. chaturthastu
shvaasaprashvaasayorviShayaavadhaaraNaatkrameNa
bhuumijayaadubhayaakShepapurvako gatyabhaavashchaturthaH praaNaayaama ityaya.m
visheShaH.

tataH kShiiyate prakaashaavaraNam.52.

Vyaasaa Gloss:-

praaNaayaamaanabhyasyato.asya yoginaH kShiiyate vivekaj~naanaavaraNiiya.m karma.
yattadaachakShate—mahaamohamayenendrajaaalena prakaashashiila.m sattvamaavRRitya

tadevaakaarye niyu~Nkta iti. tadasya prakaashaavaraNa.m karma sa.msaaranibandhana.m praaNaayaamaabhyaasaad durbala.m bhavati pratikShaNa.m cha kShiiyate. tathaa choktam— tapo na para.m praaNaayaamaattato vishuddhirmalaanaa.m diiptishcha j~naanasyeti.

Preface:-

ki~ncha —

dhaaraNaasu cha yogyataa manasaH.53.

Vyaasaa Gloss:-

praaNaayaamaabhyaasaadeva. prachChardanavidhaaraNaabhya.m vaa praaNasya (yogasuutra 1.34) iti vachanaat.

Preface:-

atha kaH pratyahaaraH —

svaviShayaasamprayoge chittasvaruupaanukaara ivendriyaaNaa.m pratyahaaraH.54.

Vyaasaa Gloss:-

svaviShayasamprayogaabhaave chittasvaruupaanukaara iveti chittanirodhe chittavanniruddhaaniindriyaaNi netarendriyajayavadupaayaantaramapekShante. yathaa madhukararaaja.m makShikaa utpatantamanuutpatanti nivishamaanamanunivishante tathendriyaaNi chittanirodhe niruddhaaniityeSha pratyahaaraH.

tataH paramaa vashyatendriyaaNaam.55.

Vyaasaa Gloss:-

shabdaadiShvavyasanamindriyajaya iti kechit. saktirvyasana.m vyasyatyena.m shreyasa iti. aviruddhaa pratipattirnyaayyaa. shabdaadisamprayogaH svechChayetyanye. raagadveShaabhaave sukhaduHkhashuunya.m shabdaadij~naanamindriyajaya iti kechit chittaikaagryaadapratipattireveti jaigiiShavyaH. tatashcha paramaa tviya.m vashyataa yachchittanirodhe niruddhaaniindriyaaNi netarendriyajayavatprayatnakRRitamupaayaantaramapekShante yogina iti.

atha vibhutipaadaH

On Attainments

Preface:-

uktaani pa~ncha bahira~NgaaNi saadhanaani. dhaaraNaa vaktavyaa.

deshabandhashchittasya dhaaraNaa.1.**Vyaasaa Gloss:-**

naabhichakre hRRidayapuNDariike muudhirna jyotiShi naasikaagre jihvaagra ityevamaadiShu desheShu baahye vaa viShaye chittasya vRRittimaatreNa bandha iti dhaaraNaa.

tatra pratyayaikataanataa dhyaanam.2.**Vyaasaa Gloss:-**

tasmindeshe dhyeyaalambanasya pratyayasyaikataanataa sadRRishaH pravaahaH pratyayaantareNaaparaamRRiShTo dhyaanam.

tadevaarthamaatranirbhaasa.m svaruupashuunyamiva samaadhiH.3.**Vyaasaa Gloss:-**

dhyaanameva dhyeyaakaaranirbhaasa.m pratyayaatmakena svaruupeNa shuunyamiva yadaa bhavati dhyeyasvabhaavaaveshaattadaa samaadhurityuchyate.

trayamekatra sa.myamaH.4.**Vyaasaa Gloss:-**

tadetaddhaaraNaadhyaanasamaadhitrayamekatra sa.myamaH. ekaviShayaaNi triiNi saadhanaani sa.myama ityuchyate. tadasya trayasya taantrikii paribhaaShaa sa.myama iti.

tajjyaat praj~naalokaH.5.**Vyaasaa Gloss:-**

tasya sa.myamasya jayaatsamaadhipraj~naayaa bhavatyaaloko yathaa yathaa sa.myamaH sthirapado bhavati tathaa tathaa samaadhipraj~naa vishaaradii bhavati.

tasya bhuumiShu viniyogaH.6.**Vyaasaa Gloss:-**

tasya sa.myamasya jitabhuumeryaa.anantaraa bhuumistatra viniyogaH. na hyajitaadharabhuumiranantarabhuumi.m vila~Nghya praantabhuumiShu sa.myama.m labhate. tadabhaavaachcha kutastasya praj~naalokaH. iishvaraprasaadaajjitottarabhuumikasya cha naadharabhuumiShu parachittaj~naanaadiShu sa.myamo yuktaH. kasmaata tadarthasyaanyata evaavagatatvaat. bhumerasyaa iyamanantaraa bhuumirityatra yoga evopaadhyaayaH. kathama eva.m hyuktam —

yogena yogo j~naatavyo yogo yogaatpravarttate.

yo.apramattastu yogena sa yoge ramate chiram. iti.

trayamantara~Nga.m puurvebhyaH.7.

Vyaasaa Gloss:-

tadetaddhaaraNaadhyaanasamaadhitrayamantara~Nga.m sampraj~naatasya samaadheH puurvebhyo yamaadibhyaH pa~nchabhyaH saadhanebhyaH iti.

tadapi bahira~Nga.m nirbijasya.8.

Vyaasaa Gloss:-

tadapyantara~Nga.m saadhanatraya.m nirbijasya yogasya bahira~Nga.m bhavati. kasmaat. tadabhaave bhaavaaditi.

Preface:-

atha nirodhachittakShaNeshu chala.m guNavRRittamiti kiidRRishastadaa chittapariNaamaH

vyutthaananirodhasa.mskaarayorabhibhavapraadurbhaavau nirodhakShaNachittaanvayo nirodhapariNaamaH.9.

Vyaasaa Gloss:-

vyutthaanasa.mskaaraashchittadharmaa na te pratyayaatmakaa iti pratyayanirodhe na niruddhaaH. nirodhasa.mskaaraa api chittadharmaaH. tayorabhibhavapraadurbhaavau. vyutthaanasa.mskaaraa hiiyante, nirodhasa.mskaaraa aadhiiyante. nirodhakShaNam chittamanveti. tadekasya chittasya pratikShaNamida.m sa.mskaaraanyathaatva.m nirodhapariNaamaH. tadaa sa.mskaarasheSha.m chittamiti nirodhasamaadhau vyaakhyaatam.

tasya prashaantavaahitaa sa.mskaaraat.10.

Vyaasaa Gloss:-

nirodhasa.mskaaraabhyaasapaaTavaapekShaa prashaantavaahitaa chittasya bhavati. tatsa.mskaaramaandye vyutthaanadharmiNa sa.mskaareNa nirodhadharma sa.mskaaro.abhibhuuyata iti.

sarvaarthataikaagratayoH samaadhipariNaamaH.11.

kShayodayau

chittasya

Vyaasaa Gloss:-

sarvaarthataa chittadharmaaH. ekaagrataa.api chittadharmaaH. sarvaarthataayaaH kShayastirobhaava ityarthaH. ekaagrataayaa udaya aavirbhaava ityarthaH.

tayordharmitvena anugata.m chittam. tadida.m chittamapaayopajanayoH1
svaatmabhuutayordharmayoranugata.m samaadhiiyate sa chittasya samaadhipariNaamaH.

**tataH punaH shaantoditau tulyapratyayau
chittasyaikaagrataapariNaamaH.12.**

Vyaasaa Gloss:-

samaahitachittasya puurvapratyayaH shaantaH uttarastatsadRRisha uditaH.
samaadhichittamubhayoranugata.m punastathaivaa.a.a- samaadhibhreShaaditi. sa khalvaya.m
dharmiNashchittasyaikaagrataapariNaamaH.

**etena bhuutendriyeShu dharmalakShaNaaavasthaapariNaamaa
vyaakhyaataaH.13.**

Vyaasaa Gloss:-

etena puurvoktena chittapariNaamena dharmalakShaNaaavasthaaruupeNa bhuutendriyeShu
dharmapariNaamo lakShaNaa- pariNaamo.avasthaapariNaamashchokto veditavyaH. tatra
vyutthaananirodhayordharmayorabhibhavapraadurbhaavau dharmiNi dharmapariNaamaH.
lakShaNapariNaamashcha nirodhastrilakShaNastribhiradhvabhiryuktaH. sa
khalvanaagatalakShaNamadhvaana.m prathama.m hitvaa dharmatvamanatikraanto
varttamaanalakShaNaa.m pratipannaH. yatraasya svaruupeNaabhivyaktiH.

eSho.asya dvitiiyo.adhvaa. na chaatiitaanaagataabhyaa.m lakShaNaaabhyaa.m viyuktaH.
tathaa vyutthaana.m trilakShaNaa.m tribhiradhvabhiryukta.m varttamaanalakShaNaa.m2 hitvaa
dharmatvamanatikraantamatiitalakShaNaa.m pratipannam. eSho.asya tRRitiiyo.adhvaa. na
chaanaagatavarttamaanaabhyaa.m lakShaNaaabhyaa.m viyuktam. eva.m
punarvyutthaanamupasampadyamaananaagatalakShaNaa.m hitvaa
dharmatvamanatikraanta.m varttamaanalakShaNaa.m2 pratipannam. yatraasya
svaruupaabhivyaktau satyaa.m vyaapaaraH. eSho.asya dvitiiyo.adhvaa. na
chaatiitaanaagataabhyaa.m lakShaNaaabhyaa.m viyuktamiti. eva.m punarnirodha eva.m
punarvyutthaanamiti.

tathaavasthaapariNaamaH. tatra nirodhakShaNeeShu nirodhasa.mskaaraa balavanto bhavanti
durbalaa vyutthaanasa.mskaaraa iti. eSha dharmaaNaamavasthaapariNaamaH. tatra
dharmiNo dharmaiH pariNaamo dharmaaNaa.m tryadhvanaa.m lakShaNaiH pariNaamo
lakShaNaaamapyavasthaabhiH pariNaama iti. eva.m
dharmalakShaNaaavasthaapariNaamaiH shuunya.m na kShaNamapi
guNavRRittamavatiShThate. chala.m cha guNavRRittam. guNasvaabhaavya.m tu
pravRRittikaaraNamukta.m guNaanaamiti. etena bhuutendriyeShu dharmadharmibhedaat
trividhaH pariNaamo veditavyaH. paramaarthatastveka eva pariNaamaH.
dharmisvaruupamaatro hi dharmo dharmivikriyaivaiShaa dharmadvaaraa prapa~nchyata iti.

tatra dharmasya dharmiNi varttamaanasyaivaadhvasvatiitaanaagatavarttamaaneShu
bhaavaanyathaatva.m bhavati na tu dravyaanyathaatvam. yathaa suvarNabhaajanasya
bhittvaanyathaa kriyamaaNasya bhaavaanyathaatva.m bhavati na suvarNaanyathaatvamiti.

apara aaha — dharmaanabhyadhiko dharmii puurvattatvaanatikramaat. puurvaaparaavasthaabhedamanupatitaH kauTasthyenaiva parivartteta yadyanvayii syaaditi. ayamadoShaH. kasmaata ekaantataanabhyupagamaat. tadetat trailokya.m vyakterapaiti. kasmaat a nityatvapratiShedhaat. apetamapyasti. vinaashapratiShedhaat. sa.msargaachchaasya saukShmya.m saukShmyaachchaanupalabdhiriti.

lakShaNapariNaamo dharmo.adhvasu
varttamaano.atiito.atiitalakShaNayukto.anaagatavarttamaanaabhyaa.m
lakShaNaabhyaamaviyuktaH. tathaa.anaagato.anaagatalakShaNayukto
varttamaanaatiitaabhyaa.m lakShaNaabhyaamaviyuktaH. tathaa varttamaano
varttamaanalakShaNayukto.atiitaanaagataabhyaa.m lakShaNaabhyaamaviyukta iti. yathaa
puruSha ekasyaa.m striyaa.m rakto na sheShaasu virakto bhavatiiti.

atra lakShaNapariNaame sarvasya sarvalakShaNayogaadadhvasa.mkaraH praapnotiiti
parairdoShashchodyata iti. tasya parihaaraH — dharmaaNaa.m dharmatvamaprasaadhyam.
sati cha dharmatve lakShaNabhedo.api vaachyo na varttamaanasamaya evaasya dharmatvam.
eva.m hi na chitta.m raagadharmaka.m syaatkrodhakaale raagasyaasamudaachaaraaditi.

ki~ncha, trayaaNaa.m lakShaNanaa.m yugapadekasyaa.m vyaktau naasti sambhavaH.
krameNa tu svavya~njakaa~njanasya bhaavo bhavediti. ukta.m cha “ruupaatishayaa
vRRittyatishayaashcha paraspereNa virudhyante saamaanyaani tvatishayaiH saha
pravarttante.” tasmaadasa.mkaraH. yathaa raagasyaiva kvachitsamudaachaara iti na
tadaaniimanyatraabhaavaH. kintu kevala.m saamaanyena samanvaagata ityasti tadaa tatra
tasya bhaavaH. tathaa lakShaNasyeti.

na dharmii tryadhvaa. dharmaastu tryadhvaanaH. te lakShitaa alakShitaaH. tatra lakShitaaH
taa.m taamavasthaa.m praapnuvanto.anyatvena pratinirdishyantevasthaantarato na
dravyaantarataH. yathaikaa rekhaa shatasthaane shata.m dashasthaane dashaika
chaikasthaane. yathaa chaikatve.api strii maataa chochyate duhitaa cha svasaa cheti.

avasthaapariNaame kauTasthyaprasa~NgadoShaH kaishchiduktaH. kathama adhvano
vyaapaareNa vyavahitatvaat. yadaa dharmaaH svavyaapaara.m na karoti tadaanaagato yadaa
karoti tadaa varttamaano yadaa kRRitvaa nivRRittastadaatiita ityeva.m
dharmadharmiNorlakShaNanaamavasthaanaa.m cha kauTasthya.m praapnotiiti parairdoSha
uchyate.

naa.asau doShaH. kasmaata guNinityatve.api guNaanaa.m vimardavaichitryaat. yathaa
sa.msthaanamaadimaddharmamaatra.m shabdaadiinaa.m guNaanaa.m
vinaashyavinaashinaameva.m li~Ngamaadimaddharmamaatra.m sattvaadiinaa.m guNaanaa.m
vinaashyavinaashinaam. tasmin vikaarasa.mj~neti.

tatremudaaharaNa.m mRRiddharmii
piNDAakaaraaddharmaaddharmaantaramupasampadyamaano dharmataH pariNamate
ghaTaakaara iti. ghaTaakaaro.anaagata.m lakShaNaa.m hitvaa varttamaanalakShaNaa.m
pratipadyata iti lakShaNataH pariNamate. ghaTo navapuraaNataa.m
pratikShaNamanubhavannavasthaapariNaama.m pratipadyata iti. dharmiNo.api
dharmantaramavasthaa dharmasyaapi lakShaNantaramavasthetyeka eva dravyapariNaamo
bhedenopadarshita iti. eva.m padaarthaantareShvapi yojyamiti.

ta ete dharmalakShaNaaavasthaapariNaamaa dharmisvaruupamanatikraantaa ityeka eva
pariNaamaH sarvaanamunvisheShaanabhiplavate. atha ko.aya.m pariNaamaHa avasthitasya
dravyasya puurvadharmanivRRittau dharmantaratpattiH pariNaamaH.

Preface:-

tatra—

shaantoditaavyapadeshyadharmaanupaatii dharmii.14.**Vyaasaa Gloss:-**

yogyataavachChinnaa dharmiNaH shaktireva dharmah. sa cha phalapasavabhedaanumitasadbhaava ekasyaanyonyashcha paridRRiShTaH. tatra varttamaanaH svavyaapaaramanubhavandharmo dharmantarebhyaH shaantebhyaashchaavyapadeshyebhyaashcha bhidyate. yadaa tu saamaanyena samanvaagato bhavati tadaa dharmisvaruupamaatratvatko.asau kena bhidyeta.

tatra ye khalu dharmiNo dharmah shaantaa uditaa avyapadeshyaashcheti, tatra shaantaa ye kRRitvaa vyaapaaraanuparataaH.

athaavyapadeshyaH kea sarva.m sarvaatmakamiti. yatroktam—jalabhuumyoH paariNaamika.m rasaadivaishvaruupya.m sthaavareShu dRRiShTam. tathaa sthaavaraaNaa.m ja~NgameShu ja~Ngamaanaa.m sthaavareShvityeva.m jaatyanyuchChedena sarva.m sarvaatmakamiti. deshakaalaakaaranimittaapabandhaanna khalu samaanakaalamaatmanaamabhivyaktiriti. ya eteShvabhivyaktaanabhivyakteShu dharmeShvanupaatii saamaanyavisheShaatamaa so.anvayii dharmii. yasya tu dharmamaatrameveda.m niranvaya.m tasya bhogaabhaavaH. kasmaata anyena vij~naanena kRRitasya karmaNo.anyatkatha.m bhoktRRitvenaadhikriyeta. tat smRRityabhaavashcha naanyadRRiShTasya smaraNamanyasyaastiiti. vastupratyabhij~naanaachcha sthito.anvayii dharmii yo dharmanyathaatvamabhyupagataH pratyabhij~naayate. tasmaanneda.m dharmamaatra.m niranvayamiti.

savyaapaaraa uditaaH. te chaanaagatasya lakShaNasya samanantaraaH. varttamaanasyaanantaraa atiiitaaH. kimarthamatiitasyaanantaraa na bhavanti varttamaanaaH. puurvapashchimataayaa abhaavaat. yathaanaagatavarttamaanayoH puurvapashchimataa naivamatiitasya. tasmaannaatiitasyaasti samanantaraH. tadanaagata eva samanantaro bhavati varttamaanasyeti.

kramaanyatva.m pariNaamaanyatve hetuH.15.**Vyaasaa Gloss:-**

ekasya dharmiNa eka eva pariNaama iti prasakte kramaanyatva.m pariNaamaanyatve heturbhavatiiti. tadyathaa chuurNamRRitpiNDamRRidghaTamRRitkapaalamRRitkaNamRRiditi cha kramaH. yo yasya dharmasya samanantaro dharmah sa tasya kramaH. piNDaH prachyavate ghaTa upajaayata iti dharmapariNaamakramaH. lakShaNapariNaamakramo ghaTasyaanaagatabhaavaadvarttamaanabhaavaH kramaH. tathaa piNDasya varttamaanabhaavaadatiitabhaavaH kramaH. naatiitasyaasti kramaH. kasmaata puurvaparataayaa.m satyaa.m samanantaratvam. saa tu naastyatiitasya tasmaaddvayoreva lakShaNayoH kramaH. tathaavasthaapariNaamakramo.api ghaTasyaabhinavasya praante puraaNataa dRRishyate. saa cha kShaNaparamparaanupaatinaa krameNaabhivyajyamaanaa

paraa.m vyaktimaapadyata iti. dharmalakShaNaabhyaa.m cha vishiShTo.aya.m tRRitiyaH pariNaama iti.

ta ete kramaa dharmadharmibhede sati pratilabdhasvaruupaaH. dharmo.api dharmii bhavatyanyadharmasvaruupaapekShayeti. yadaa tu paramaarthato dharmiNya.abhedopachaaradvaareNa sa evaabhidhiyate dharmastadaayamekatvenaiva kramaH pratyavabhaasate.

chittasya dvaye dharmaaH paridRRiShTaashchaaparidRRiShTaashcha. tatra pratyayaatmakaaH paridRRiShTaaH. vastumaatraatmakaa aparidRRiShTaaH. te cha saptaiva bhavantyanumaanena praapitavastumaatrasadbhaavaaH.

nirodhadharmasa.mskaaraaH pariNaamo.atha jiivanam.

cheShTaa shaktishcha chittasya dharmaa darshanavarjitaH iti.

Preface:-

ato yogina upaattasarvasaadhanasya bubhutsitaarthapratipattaye sa.myamasya viShaya upakShipyate—

pariNaamatrayasa.myamaadatiitaanaagataj~naanam.16.

Vyaasaa Gloss:-

dharmalakShaNaavasthaapariNaameShu sa.myamaadyoginaa.m bhavatyatiitaanaagataj~naanam. dhaaraNaadhyaanasamaadhitrayamekatra sa.myama uktaH. tena pariNaamatraya.m saakShaatkriyamaaNamatiitaanaagataj~naana.m teShu sampaadayati.

shabdarthapratyayaanaamitare taraadhyasaatsa.mkarastatpravibhaagas a.myamaatsarvabhuutarutaj~naanam.17.

Vyaasaa Gloss:-

tatra vaagvarNeShvevaarthavatii. shrotra.m cha dhvanipariNaamamaatraviShayam. pada.m punarnaadaanusa.mhaarabuddhinirgraahyamiti. varNaaH ekasamayaasambhavitvaatparasparaniranugrahaatmaanaH. te padamasa.mspRRishyaanupasthaapyaavirbhuutaastirobhuutaashcheti pratyekamapadasvaruupaa uchyante.

varNaH punarekaikaH padaatmaa sarvaabhidhaanashaktiprachitaH sahakaarivarNaantarapratiyogitvaadvaishvaruupyamivaapannaH puurvashchottareNottarashcha puurveNa visheShe.avasthaapita iti. eva.m bahavo varNaaH kramaanurodhino.arthasa.mketenaavachChinnaa iyanta ete sarvaabhidhaanashaktiparivRRittaa gakaaraukaaravisarjaniiyaaH saasnaadimantamartha.m dyotayantiiti.

tadeteShaamarthasa.mketenaavachChinnaanaamupasa.mhRRitadhvanikramaaNaa.m ya eko buddhinirbhaasastatpada.m vaachaka.m vaachyasya sa.mketyate. tadeka.m padamekabuddhiviShayamekaprayatnaakShiptamabhaagamakramamavarNa.m bauddhamantyavarNapratyayavyaapaaropasthaapita.m paratra pratipipaadayiShayaa

varNairevaabhidhiiyamaanaiH shruuyamaaNaiishcha
 shrotRRibhiranaadivaagvyavahaaravaasanaanuviddhayaa lokabuddhyaa
 siddhavatsampratipattyaa pratiyate. tasya sa.mketabuddhitaH pravibhaaga
 etaavataameva.mjaatiiyako.anusa.mhaara ekasyaarthasya vaachaka iti.

sa.mketastu padapadaarthayoritaretaraadhyasaruupaH smRRityaatmako yo.aya.m shabdaH
 so.ayamartho yo.ayamarthaH so.aya.m shabda iti. evamitaretaraadhyasaruupaH sa.mketo
 bhavatiiti. evamete shabdaarthapratyayaa itaretaraadhyasasaatsa.mkiirNaa gauriti shabdo
 gaurityartho gauriti j~naanam. ya eShaa.m pravibhaagaj~naH sa sarvavit.

sarvapadeShu chaasti vaakyashaktiH. vRRikSha ityukte.astiiti gamyate. na sattaa.m
 padaartho vyabhicharatiiti. tathaa na hyasaadhanaa kriyaastiiti. tathaa cha pachatiityukte
 sarvakaarakaNaamaakShepaH. niyamaartho.anuvaadaH karttRRikaraNakarmanaa.m
 chaitraagnitaNDulaanaamiti.

dRRiShTa.m cha vaakyaarthe padarachana.m shrotriyashChando.adhiite jivati
 praaNaandhaarayati. tatra vaakye padaarthaabhivyaktistataH pada.m pravibhajya
 vyaakaraNiiya.m kriyaavaachaka.m vaa kaarakavaachaka.m vaa. anyathaa
 bhavatyashvo.ajaapaya ityevamaadiShu naamaakhyaatasaruupaadanirj~naata.m katha.m
 kriyaayaa.m kaarake vaa vyaakriyeteti.

teShaa.m shabdaarthapratyayaanaa.m pravibhaagaH. tadyathaa shvetate praasaada iti
 kriyaarthaH. shvetaH praasaada iti kaarakarthaH shabdaH. kriyaakaarakaatmaa tadarthaH
 pratyayashcha. kasmaata so.ayamityabhisambandhaadekaakaara eva pratyayaH sa.mketa iti.
 yastu shveto.arthaH sa shabdapratyayayoralambaniibhuutaH. sa hi
 svaabhiravasthaabhirvikriyamaaNaa na shabdasahagato na buddhisahagataH.

eva.m shabda eva.m pratyayo netaretarasahagata ityanyathaa shabdo.anyathaa.artho.anyathaa
 pratyaya iti vibhaagaH. eva.m tatpravibhaagasa.myamaadyoginaH sarvabhhuutarutaj~naana.m
 sampadyata iti.

sa.mskaarasaakShaatkaraNaat puurvajaatij~naanam.18.

Vyaasaa Gloss:-

dvaye khalvamii sa.mskaaraaH smRRitikleshahetavo vaasanaaruupaa vipaakahetavo
 dharmadharmanaruupaaH. te puurvabhavaabhi- sa.mskRRitaaH
 pariNaamacheShTaanirodhashaktijiiivanadharmavadaparidRRiShTaashchittadharmaaH.
 teShu sa.myamaH sa.mskaarasaakShaatkriyaayai samarthaH. na cha
 deshakaalanimittaanubhavairvinaa teShaamasti saakShaatkaraNam. tadittha.m
 sa.mskaarasaakShaatkaraNaatpuurvajaatij~naanamutpadyate yoginaH. paratraapyevameva
 sa.mskaarasaakShaatkaraNaatparajaatisa.mvedanam.

atredamaakhyaana.m shruuyate—bhagavato jaigiiShavyasya sa.mskaarasaakShaatkaraNaat
 dashasu mahaasargeShu janma- pariNaamakramamanupashyato vivekaja.m j~naana.m
 praadurabhoot. atha bhagavaanaavaTyastanudharastamuvaacha—dashasu mahaasargeShu
 bhavyatvaadanabhibhuutabuddhisattvena tvayaa narakatiryaggarbhasambhava.m duHkha.m
 sampashyataa devamantuShyeShu punaH punarutpadyamaanena sukhaduHkhayoH
 kimadhikamupalabdhamiti. bhagavantamaavaTya.m jaigiiShavya uvaacha — dashasu
 mahaasargeShu bhavyatvaadanabhibhuuta- buddhisattvena mayaa narakatiryagbhava.m

duHkha.m sampashyataa devamanuShyeShu punaH punarutpadyamaanena
yatki~nchidanubhuuta.m tatsarva.m duHkhameva pratyavaimi.

bhagavaanaavaTya uvaacha — yadidamaayuShmataH pradhaanavashitvamanuttama.m cha
santoShasukha.m kimidamapi duHkhapakShe nikShiptamiti. bhagavaa~njaigiiShavya
uvaacha — viShayasukhaapekShayaivedamanuttama.m sa.mtoShasukhamuktam.
kaivalyasukhaapekShayaa duHkhameva. buddhisattvasyaaya.m dharmastriguNaH.
triguNashcha pratyayo heyapakShe nyasta iti. duHkharuupastRRiShNaatantuH.
tRRiShNaaduHkhasantaapaapagamaattu prasannamabaadha.m sarvaanukuula.m
sukhamidamuktamiti.

pratyayasya parachittaj~naanam.19.

Vyaasaa Gloss:-

pratyaye sa.myamaatpratyayasya saakShaatkaraNaattataH parachittaj~naanam.

na cha tat saalambana.m tasyaaviShayiibhuutatvaat.20.

Vyaasaa Gloss:-

rakta.m pratyaya.m jaanaatyamuShminnaalambane raktamiti na jaanaati. parapratyayasya
yadaalambana.m tadyogichittena naabalambaniikRRita.m. parapratyayamaatra.m tu
yogichittasyaalambaniibhuutamiti.

kaayaruupasa.myamaattadgraahyashaktistambhe chakShuShprakaashaasamprayoge.antardhaanam.21.

Vyaasaa Gloss:-

kaayasya ruupe sa.myamaadruupasaya yaa graahyaa shaktistaa.m pratiShTabhnaati.
graahyashaktistambhe sati chakShuShprakaasha- samprayoge.antardhaanamutpadyate
yoginaH. etena shabdaadyantardhaanamukta.m veditavyam.

sopakrama.m nirupakrama.m cha karma tatsa.myamaadaparaantaj~naanamariShTebhyo vaa.22.

Vyaasaa Gloss:-

aayurvipaaka.m karma dvididha.m sopakrama.m nirupakrama.m cha. tatra yathaa.a.aradra.m
vastra.m vitaanita.m laghiyasaa kaalena shuShyettathaa sopakramam. yathaa cha tadeva
sampiNDita.m chireNa sa.mshuShyedeva.m nirupakramam. yathaa vaa.agniH shuShke
kakShe mukto vaatena samantato yuktaH kShepiiyasaa kaalena dahettathaa sopakramam.
yathaa vaa sa evaagnistRRiNaraashau kramasho.avayaveShu nyastashchireNa dahettathaa
nirupakramam. tadaikabhavikamaayuShkara.m karma dvididha.m sopakrama.m
nirupakrama.m cha. tatsa.myamaadaparaantasya praayaNasya j~naanam.

ariShTebhyo veti. trividhamariShTamaadhyaatmikamaadhibhautikamaadhidaivika.m cha. tatraadhyaatmika.m ghoSha.m svadehe pihitakarNo na shRRiNoti jyotirvaa netre.avaShTabdhe na pashyati. tathaadhibhautika.m yamapuruShaanpashyati pitRRInatiitaanakasmaatpashyati. aadhidaivika.m svargamakasmaatsiddhaanvaa pashyati. vipariita.m vaa sarvamiti. anena vaa jaanaatyaa- paraantamupasthitamiti.

maitryaadiShu balaani.23.

Vyaasaa Gloss:-

maitriikaruNaamuditeti tistro bhaavanaaH. tatra bhuuteShu sukhiteShu maitrii.m bhaavayitvaa maitriibala.m labhate. duHkhiteShu karuNaa.m bhaavayitvaa karuNaabala.m labhate. puNyashiileShu muditaa.m bhaavayitvaa muditaabala.m labhate. bhaavanaataH samaadhiryaH sa sa.myamaH. tato balaanyavandhyaviiryaaNi jaayante. paapashiileShuupekShaa na tu bhaavanaa. tatashcha tasyaa.m naasti samaadhirityato na balamupekShaataH tatra sa.myamaabhaavaaditi.

baleShu hastibalaadiini.24.

Vyaasaa Gloss:-

hastibale sa.myamaaddhastibalo bhavati. vainateyabale sa.myamaadvainateyabalo bhavati. vaayubale sa.myamaadvaayubalo bhavatiityevamaadiH.

pravRRittyaa.a.alokanyaasaatsuukShmavyavahitaviprakRRiShTaj~naana m.25.

Vyaasaa Gloss:-

jyotiShmatii pravRRittiruktaa manasaH. tasyaa.m ya aalokasta.m yogii suukShme vaa vyavahite vaa viprakRRiShTe vaarthe vinyasya tamarthamadhigachChati.

bhuvanaj~naana.m suurye sa.myamaat.26.

Vyaasaa Gloss:-

tatprastaaraH saptalokaaH. tatraaviicheH prabhRRiti merupRRiShTha.m yaavadityeSha bhuurlokaH. merupRRiShThaadaarabhyaa.a.adhruvaad grahanakShatrataaraavichitro.antarikShalokaH. tataH paraH svarlokaH pa~nchavidho maahendrastRRitiiyo lokaH. chaturthaH praajaapatyo maharlokaH. trividho braahmaH tadyathaa janalokastapolokaH satyaloka iti.

braahmastribhuumiko lokaH praajaapatyastato mahaan.

maahendrashcha svarityukto divi taaraa bhuvi prajaaH. iti sa.mgrahashlokaH.

tatraaviicheruparyupari niviShTaaH ShaNmahaanarakabhuumayo
ghanasalilaanalaanilaakaashatamaHpratiShThaa mahaa-
kaalaambariiSharaauravamahaaraauravakaalasuutraandhataamisraaH. yatra

svakarmopaarjitaduHkhavedanaaH praaNinaH kaShTamaayurdiirgha- kaalamaakShipya jaayante. tato mahaatalarasaatalaatalasutalavitalatalaatalapaataalaakhyaani sapta paataalaani. bhumiriyamaShTamii saptadviipaa vasumatii yasyaaH sumerurmadye parvataraajaH kaa~nchanaH. tasya raajatavaiduuryasphaTikahemamaNimayaani shRRi~NgaaNi. tatra vaiduuryaprabhaanuraagaanniilotpalapatrashaamo nabhaso dakShiNo bhaagaH. shvetaH puurvaH. svachChaH pashchimaH. kuraNTakaabha uttaraH. dakShiNapaarshve chaasya jambuuH.

yato.aya.m jambuudviipaH. tasya suuryapracharaadraatrindiva.m la.mgnamiva varttate. tasya niilashvetashRRi~Ngavanta udiichiinaastrayaH parvataa dvisahasraayaamaaH. tadantareShu triiNi varShaaNi navanavayojanasahasraaNi ramaNaka.m hiraNmayamuttaraaH kurava iti. niShadhahemakuuTahimashailaa dakShiNato dvisahasraayaamaaH. tadantareShu triiNi varShaaNi navanavayojanasahasraaNi harivarSha.m kimpuruSha.m bhaaratamiti. sumeroH praachiinaa bhadraashvaH maalyavatsiimaanaH pratiichiinaaH ketumaalaaH gandhamaadanasiimaanaH. madhye varShamilaavRRitam. tadetadyojanashatasahasra.m sumerordishi dishi tadardhena vyuuDham.

sa khalvaya.m shatasahasraayaamo jambuudviipastato dviguNena lavaNodadhinaa valayaakRRitinaa veShTitaH. tatashcha dviguNaaH dviguNaaH shaakakushakrau~nchashaalmalagomedhapuShkaradviiipaaH. samudraashcha sarShaparaashikalpaaH savichitrashailaavata.msaa ikShurasasuraasarpirdadhimaNDakShiirasvaaduudakaaH saptasamudrapariveShTitaaH valayaakRRitayo lokaalokaparvataparivaaraaH pa~nchaashadyojanakoTiparisa.mkhyaataaH. tadetatsarva.m supratiShThatasa.msthaanamaNDamadye vyuuDham. aNDa.m cha pradhaanasyaaNuravayavo yathaakaashe khadyota iti.

tatra paataale jaladhau parvateShveteShu devanikaayaa asuragandharvakinarakimpuruShayakSharaakShasabhuutapretapishaachaa- pasmaarakaapsarobrahmaraaakShasakuuShmaaNDavinaayakaaH prativasanti. sarveShu dviipeShu puuNyaatmaano devamanuShyaaH. sumerustridashaanaamudyaanabhuumiH. tatra mishravana.m nandana.m chaitraratha.m sumaanasamityudyaanaani. sudharmaa devasabhaa. sudarshana.m puram. vaijayantaH praasaadaH. grahanakShatrataarakaastu dhruve nibaddhaa vaayuvikShepaniyamenopalakShitapracharaaH sumeroruparyupari sannaaviShTaa divi viparivarttante.

maahendranivaasinaH ShaDdevanikaayaaH tridashaa agniShvaattaa yaamyaaastuShitaa aparinirmitavashavarttinaH parinirmitavashavarttinashcheti. te sarve sa.mkalpasiddhaa aNimaadyaishvaryopapannaH kalpaayuSho vRRindaarakaH kaamabhogina aupapaadikadehaa uttamaanukuulaabhirapsarobhiH kRRitaparichaaraaH. mahati loke praajaapatye pa~nchavidho devanikaayaH kumudaa RRibhavaH pratardanaa a~njanaabhaaH prachitaabhaa iti. ete mahaabhuutavashino dhyaanaahaaraaH kalpasahasraayuShaH.

prathame brahmaNo janaloke chaturvidho devanikaayo brahmapurohitaa brahmakaayikaa brahmamahaakaayikaa ajaraamaraa iti. te bhuutendriyavashino dviguNadviguNottaraayuShaH. dvitiiye tapasi loke trividho devanikaayaH aabhaasvaraa mahaabhaasvaraaH satyamahaabhaasvaraa iti. te bhuutendriyaprakRRitivashino dviguNadviguNottaraayuShaH sarve dhyaanaahaaraaH uurdhvaretasa uurdhvamapratihataj~naanaa adharabhuumiShvanaavRRitaj~naanaviShyaaH. tRRitiiye brahmaNaH satyaloke chatvaaro devanikaayaaH achyutaaH shuddhanivaasaaH satyaabhaaH

sa.mj~naasa.mj~ninashcheti. te chaakRRitabhavananyaasaaH svapratiShThaa
uparyuparisthitaH pradhaanavashino yaavatsargaayuShaH.

tatraachyutaaH savitarkadhyaanasukhaaH, shuddhanivaasaaH savichaaradhyaanasukhaaH,
satyaabhaa aanandamaatradhyaanasukhaaH
sa.mj~naasa.mj~ninashchaasmitaamaatradhyaanasukhaaH. te.api trailokyamadhye
pratiShThanti. ta ete sapta lokaaH sarve eva brahmalokaaH. videhprakRRitilayaastu
mokShapade varttante iti na lokamadhye nyastaa iti. etadyoginaa saakShaatkaraNiiya.m
suuryadvaare sa.myama.m kRRitvaa tato.anyatraapi. eva.m taavadabhyasedyaavadida.m
sarva.m dRRiShTamiti.

chandre taaraavyuuhaaj~naanam.27.

Vyaasaa Gloss:-

chandre sa.myama.m kRRitvaa taaraaNaa.m vyuuha.m vijaaniiyaat.

dhruve tadgatij~naanam.28.

Vyaasaa Gloss:-

tato dhruve sa.myama.m kRRitvaa taaraaNaa.m gati.m vijaaniiyaat. uurdhvavimaaneShu
kRRitasa.myamastaani vijaaniiyaat.

naabhichakre kaayavyuuhaaj~naanam.29.

Vyaasaa Gloss:-

naabhichakre sa.myama.m kRRitvaa kaayavyuuha.m vijaaniiyaat.
vaatapittashleShmaanNastrayo doShaaH. dhaatavaH sapta
tvaglohitamaa.msasnaayvasthimajjaashukraaNi. puurva.m puurvameShaa.m baahyamityeSha
vinyaasaH.

kaNThakuupe kShutpipaasaanivRRittiH.30.

Vyaasaa Gloss:-

jihvaayaa adhastaattantuH. tato.adhastatkaNThaH. tato.adhastatkuupaH. tatra
sa.myamaatkShutpipaase na baadhete.

kuurmanaaDyaa.m sthairyam.31.

Vyaasaa Gloss:-

kuupaadadha urasi kuurmaakaaraa naaDii, tasyaa.m kRRitasa.myamaH sthirapada.m labhate,
yathaa sarpo godhaa veti.

muurddhajyotiShi siddhadarshanam.32.**Vyaasaa Gloss:-**

shiraHkapaale.antashChidra.m prabhaasvara.m jyotiH. tatra sa.myama.m kRRitvaa
siddhaanaa.m dyaavaapRRithivyorantaraalachaariNaa.m darshanam.

praatibhaadvaa sarvam.33.**Vyaasaa Gloss:-**

praatibha.m naama taarakam . tadvivekajasya j~naanasya puurvaruupam. yathodaye prabhaa
bhaaskarasya. tena vaa sarvameva jaanaati yogii praatibhasya j~naanasyotpattaaviti.

hRRidaye chittasa.mvit.34.**Vyaasaa Gloss:-**

yadidamasminbrahmapure dahara.m puNDariika.m veshma tatra vij~naana.m
tasminsa.myamaachchittasa.mvit.

**sattvapuruShayoratyantaasa~NkiirNayoH pratyayaavisheSho bhogaH
paraarthatvaatsvaartha- sa.myamaatpuruShaj~naanam. 35.****Vyaasaa Gloss:-**

buddhisattva.m prakhyaashiila.m samaanasattvopanibandhane rajastamasii vashiikRRitya
sattvapuruShaanyataapratyayena pariNatam. tasmaachcha
sattvaatpariNaaminotyantavidharmaa vishuddhonyashchitimaatraruupaH puruShaH.
tayloratyantaasa.mkiirNayoH pratyayaavisheSho bhogaH puruShasya darshitaviShayatvaat. sa
bhogapratyayaH sattvasya paraarthatvaat dRRishyaH. yastu tasmaadvishiShTashchi-
timaatraruupo.anyaH pauruSheyaH pratyayastatra sa.myamaatpuruShaviShayaa praj~naa
jaayate. na cha puruShapratyayena buddhisattvaatmanaa puruSho dRRishyate. puruSha eva
ta.m pratyaya.m svaatmaavalambana.m pashyati. tathaa hyuktam—vij~naataaramare kena
vijaaniiyaat (bRRi. 2.4.14) iti.

tataH praatibhashraavaNavedanaadarshaasvaadavaarttaa jaayante.36.**Vyaasaa Gloss:-**

praatibhaatsuukShmavyavahitaviprakRRiShTaatiitaanaagataj~naanam.
shraavaNaaddivyashabdashravaNam. vedanaaddivyasparshaadhigamaH.
aadarshaaddivyarupasa.mvit. aasvaadaaddivyarasasa.mvit. vaarttaato
divyagandhavij~naanamityetaani nitya.m jaayante.

te samaadhaavupasargaa vyutthaane siddhayaH.37.

Vyaasaa Gloss:-

te praatibhaadayaH samaahitachittasyotpadyamaanaa upasargaaH
taddarshanapratyaniikatvaat. vyutthitachittasyotpadyamaanaaH siddhayaH.

bandhakaaraNashaithilyaat prachaarasa.mvedanaachcha chittasya parashariiraaveshaH.38.**Vyaasaa Gloss:-**

loliibhuutasya manaso.apratiShThasya shariire karmaashayavashaadbandhaH
pratiShThetyarthaH. tasya karmaNo bandhakaaraNasya shaithilya.m samaadhivalaadbhavati.
prachaarasa.mvedana.m cha chittasya samaadhijameva. karmabandhakShayaatsvachittasya
prachaarasa.mvedanaachcha yogii chitta.m svashariiraanniShkRRiShya shariiraantareShu
nikShipati. nikShipta.m chitta.m chendriyaaNyanupatanti. yathaa madhukararaajaana.m
makShikaa utpatantamanuutpatanti nivishamaanamanunivishante tathendriyaaNi
parashariiraaveshe chittamanuvidhiyanta iti.

udaanajayaajjalapa~NkakaNTakaadiShvasa~Nga utkraantishcha.39.**Vyaasaa Gloss:-**

samastendriyavRRittiH praaNaadilakShaNaa jiivanam. tasya kriyaa pa~nchatayii. praaNo
mukhanaasikaagatiraahRRidayavRRittiH. sama.m nayanaatsamaanashchaanaabhivRRittiH.
apanayanaadapaana aapaadatalavRRittiH. unnayanaadudaana aashirovRRitiH. vyaapii
vyaana iti. eShaa.m pradhaana.m praaNaH. udaanajayaajjalapa~NkakaNTakaadiShvasa~Nga
utkraantishcha prayaaNakaale bhavati. taa.m vashitvena pratipadyate.

samaanajayaajjvalanam.40.**Vyaasaa Gloss:-**

jitasamaanastejasa upadhmaana.m kRRitvaa jvalati.

shrotraakaashayoH sambandhasa.myamaaddivya.m shrotram.41.**Vyaasaa Gloss:-**

sarvashrotraaNaamaakaasha.m pratiShThaa sarvashabdaanaa.m cha. yathoktam —
tulyadeshashravaNaanaamekadeshashrutitva.m sarveShaa.m bhavatiiti.
tachchaitadaakaashasya li~Ngam. anaavaraNa.m choktam.
tathaa.amuurttasyaanaavaraNadarshanaadvibhutvamapi prakhyaatamaakaashasya.
shabdagrahaNaanumita.m shrotram. badhiraabadhirayorekaH shabda.m gRRihNaatyaparo na
gRRihNaatiiti. tasmaachChrotrameva shabdaviShayam. shrotraakaashayoH sambandhe
kRRitasa.myamasya yogino divya.m shrotra.m pravarttate.

**kaayaakaashayoH sambandhasa.myamaat laghutuulasamaapattesh-
chaakaashagamanam.42.**

Vyaasaa Gloss:-

yatra kaayastatraakaasham. tasyaavakaashadaanaat kaayasya tena sa.mbandhaH praaptiH. tatra kRRitasa.myamo jitvaa tatsambadha.m laghuShu vaa tuulaadiShvaaparamaaNubhyaH samaapatti.m labdhvaa jitasambandho laghurbhavati. laghutvaachcha jale paadaabhyaa.m viharati. tatastuurNanaabhitantumaatre vihRRitya rashmiShu viharati. tato yatheShTamaakaashagatirasya bhavatiiti.

**bahirakalpita vRRittirmahaavidehaa tataH
prakaashaavaraNakShayaH.43.**

Vyaasaa Gloss:-

shariiraadbahirmanaso vRRittilaabho videhaa naama dhaaraNaa. saa yadi shariirapraatiShThasya manaso bahirvRRittimaatreNa bhavati saa kalpitetyuchyate. yaa tu shariiranirapekShaa bahirbhutasyaiva manaso bahirvRRittiH saa khalvakalpita. tatra kalpitayaa saadhayantyakalpita.m mahaavidehaamiti. yayaa parashariiraaNyaavishanti yoginaH. tatashcha dhaaraNaataH prakaashaatmano buddhisattvasya yadaavaraNa.m kleshakarmavipaakatraya.m rajastamomuula.m tasya cha kShayo bhavati.

**sthuulasvaruupasuuksShmaanvayaarthavattvasa.myamaad
bhuutajayaH.44.**

Vyaasaa Gloss:-

tatra paarthivaadyaaH shabdaadayo visheShaaH sahaakaaraadibhirdharmaH sthuulashabdena paribhaaShitaaH. etadbhuutaanaa.m prathama.m ruupam. dvitiiya.m ruupa.m svasaamaanya.m muurttirbhumiH, sneho jala.m, bahniruShNataa, vaayuH praNaamii, sarvatogatiraakaasha ityetatsvaruupashabdenochyate. asya saamaanyasya shabdaadayo visheShaaH.

tathaa choktam— ekajaatisamanvitaanaameShaa.m dharmamaatravyaavRRittiriti. saamaanyavisheShasamudaayo. atra dravyam. dviShTho hi samuuhaH pratyastamitabhedaavayavaanugataH shariira.m vRRikSho yuutha.m vanamiti. shabdenopaattabhedaavayavaanugataH samuuhaH ubhaye devamanoShyaaH. samuuhasya devaa eko bhaago manuShyaa dvitiiyo bhaagaH. taabhyaamevaabhidhiyate samuuhaH. sa cha bhedaabhedavivakShitaH. aamraaNaa.m vana.m braahmaNaanaa.m sa.mgha aamravana.m braahmaNasa.mgha iti.

sa punardvididho yutasiddhaavayavo.ayutasiddhaavayavashcha. yutasiddhaavayavaH samuuho vana.m sa.mgha iti. ayutasiddhaavayavaH sa.mghaataH shariira.m vRRikShaH paramaaNuriti. ayutasiddhaavayavabhedaanugataH samuuho dravyamiti pata~njaliH. etatsvaruupamityuktam.

atha kimeShaa.m suukShmaruupam. tanmaatram bhuutakaaraNa.m, tasyaiko.avayavaH paramaaNuH saamaanyavisheShaataa.ayuta- siddhaavayavabhedaanugataH samudaaya

ityeva.m sarvatanmaatrasNyetattRRitiiyam. atha bhuutaanaa.m chaturtha.m ruupa.m khyaatikriyaasthitishiilaa guNaaH kaaryasvabhaavaanupaatino.anvayashabdenoktaaH. athaiShaa.m pa~nchama.m ruupamarthavattvam. bhogaapavargaarthataa guNeShvevaanvayini, guNaaH tanmaatrabhuutabhautikeShviti sarvamarthavat. teShvidaanii.m bhuuteShu pa~nchasu pa~ncharuupeShu sa.myamaattasya tasya ruupasya svaruupadarshana.m jayashcha praadurbhavati. tatra pa~ncha bhuutasvaruupaaNi jitvaa bhuutajayii bhavati. tadjayaadvatsaanusaariNya iva gaavo.asya sa.mkalpaanuvividhaayinyo bhuutaprakRRitayo bhavanti.

tato.aNimaadipraadurbhaavaH kaayasampattaddharmaanabhigahaatashcha.45.

Vyaasaa Gloss:-

tatraaNimaa bhavatyaNuH. laghimaa laghurbhavati. mahimaa mahaanbhavati. praaptira~NgulyagreNaapi spRRishati chandramasam. praakaamyamichChaanabhigahaataH. bhuumaavunmajjati nimajjati yathodake. vashitva.m bhuutabhautikeShu vashii bhavatyavashyashchaanyeShaam. iishitRRitva.m teShaa.m prabhavaapyavyuahaanaamiiShTe. yatra kaamaavasaayitva.m satyasa.mkalpataa yathaa sa.mkalpastathaa bhuutaprakRRitiinaamavasthaanam. na cha shakto.api padaarthaviparyaasa.m karoti. kasmaata anyasya yatra kaamaavasaayinaH puurvasiddhasya tathaa bhuuteShu sa.mkalpaaditi. etaanyaShTaavaishvaryaaNi.

kaayasampadvakShyamaaNaa. taddharmaanabhigahaatashcha pRRithvii muurtyaa na niruNaddhi yoginaH shariiraadikriyaa.m, shilaamapyana nupravishatiiti. naapaH snigdhaaH kledayanti. naagniruShNo dahati. na vaayuH praNaamii vahati. anaavaraNaatmake.apyaakaashe bhavatyaaavRRitakaayaH siddhaanaamapyadRRishyo bhavati.

ruupalaavaNyabalavajrasa.mhananatvaani kaayasampat.46.

Vyaasaa Gloss:-

darshaniiyaaH kaantimaanatishayabalo vajrasa.mhananashcheti.

grahaNasvaruupaasmitaanvayaarthavattvasa.myamaadindriyajayaH.47.

Vyaasaa Gloss:-

saamaanyavisheShaatamaa shabdaadirgraahyaH. teShvindriyaaNaa.m vRRittirgrahaNam. na cha tatsaamaanyamaatragrahaNaakaaram. kathamanaalochitaH sa viShayavisheSha indriyeNa manasaa.anuvyavasiiyeteti. svaruupa.m punaH prakaashaatmano buddhisattvasya saamaanyavisheShayorayutasiddhaavayavabhedaanugataH samuho dravyamindriyam. teShaa.m tRRitiiya.m ruupamasmitaalakShaNo.aha.mkaaraH. tasya saamaanyasyendriyaaNi visheShaaH. chaturtha.m ruupa.m vyavasaayaatmakaaH prakaashakriyaasthitishiilaa guNaa yeShaamindriyaaNi saaha.mkaaraaNi pariNaamaH. pa~nchama.m ruupa.m guNeShu yadanugata.m puruShaarthavattvamiti. pa~nchaveteShvindriyaruupeShu yathaakrama.m

sa.myamastatra tatra jaya.m kRRitvaa pa~ncharuupajayaadindriyajayaH praadurbhavati yoginaH.

tato manojavitva.m vikaraNabhaavaH pradhaanajayashcha.48.

Vyaasaa Gloss:-

kaayasyaanuttamo gatilaabho manojavitvam.
videhaanaamindriyaaNaamabhipretadeshakaalaviShayaapekSho vRRittilaabho
vikaraNabhaavaH. sarvaprakRRitivikaaravashitva.m pradhaanajaya iti. etaastisraH siddhaya
mudhapratiikaa uchyante. etaashcha karaNapa~nchakaruupajayaadadhigamyante.

sattvapuruShaanyataakhyaatimaatrasya sarvabhaavaadhiShThaatRRitva.m sarvaj~naatRRitva.m cha.49.

Vyaasaa Gloss:-

nirdhuutarajastamomalasya buddhisattvasya pare vaishaaradye parasyaa.m
vashiikaarasa.mj~naayaa.m varttamaanasya sattvapuruShaanyataa-
khyaatimaatraruupapratishThasya sarvabhaavaadhiShThaatRRitvam. sarvaatmaano guNaa
vyavasaayavyavaseyaatmakaaH svaamina.m kShetraj~na.m
pratyasheShadRRishyaatmatvenopasthitaa ityarthaaH. sarvaj~naatRRitva.m sarvaatmanaa.m
guNaanaa.m shaantoditaavyapadeshyadharmatvena vyavasthitaanaamakramoparuDha.m
vivekaja.m j~naanamityartha iti. eShaa vishokaa naama siddhiryaa.m praapya yogii
sarvaj~naH kShiiNakleshabandhano vashii viharati.

tadvairaagyaadapi doShabiijakShaye kaivalyam.50.

Vyaasaa Gloss:-

yadaasyaiva.m bhavati kleshakarmakShaye sattvasyaaya.m vivekapratyayo dharmaaH
sattva.m cha heyapakShe nyasta.m puruShashchaapariNaamii shuddho.anyaaH sattvaaditi.
evamasya tato virajyamaanasya yaani kleshabiijaani
dagdhashaalibiijakalpaanyaprasavasamarthaani taani saha manasaa pratyasta.m gachChanti.
teShu praliineShu puruShaH punarida.m taapatraya.m na bhuv~Nkte. tadeteShaa.m
guNaanaa.m manasi karmakleshavipaakasvaruupeNaabhivyaktaanaa.m charitaarthaanaa.m
pratiprasave puruShasyaatyantiko guNaviyogaH kaivalyam, tadaa svaruupapratishThaa
chitishiktareva puruSha iti.

sthaanyupanimantraNe punaraniShTaprasa.mgaat.51.

sa~NgasmayaakaraNa.m

Vyaasaa Gloss:-

chatvaaraH khalvamii yoginaH praathamakalpiko madhubhuumikaH
praj~naajyotiratikraantabhaavaniiyashcheti. tatraabhyaasii pravRRittamaatrajyotiH
prathamaH. RRitambharapraj~no dvitiiyaH. bhootendriyajayii tRRitiiyaH. sarveShu

bhaaviteShu bhaavaniyeShu kRRitarakShaanbandhaH karttavayasaadhanaadimaan. chaturtho yastvatikraantabhaavaniyaH. tasya chittapratisharga eko.arthaH. saptavidhaa.asya praantabhuumipraj~naa.

tatra madhumatii.m bhuumi.m saakShaatkurvato braahmaNasya sthaanino devaaH sattvavishuddhimanupashyantaH sthaanairupanimantrayante “bho ihaa.a.asyataamiha ramyataa.m kamaniyo.aya.m bhogaH kamaniyeya.m kanyaa rasaayanamida.m jaraamRRityu.m baadhate vaihaayasamida.m yaanamamii kalpadrumaaH puNyaa mandaakinii siddhaa maharShaya uttamaa anukuulaa apsaraso divye shrotrachakShuShii vajropamaH kaayaH. svaguNaiH sarvamidamupaarjitamaayuShmataa pratipadyataamidamakShayamajaramamarasthaana.m devaanaa.m priyam” iti.

evamabhidhiyamaanaH sa~NgadoShaan bhaavayed ghoreShu sa.msaaraa~NgaareShu pachyamaana mayaa jananamaraNaandhakaare viparivarttamaanena katha~nchidaasaaditaH kleshatimiravinaashii yogapradiiipaH. tasya chaite tRRiShNaayonayo viShayavaayavaH pratipakShaaH. sa khalvaha.m labdhaalokaH kathamanayaa viShayamRRigatRRiShNayaa va~nchitastasyaiva punaH pradiptasya sa.msaaraagneraatmaana- mindhaniikuryaamiti. svasti vaH svapnopamebhyaH kRRiPaNajanapraarthaniyebhyo viShayebhya ityeva.m nishchitamatiH samaadhi.m bhaavayet.

sa~NgamakRRitvaa smayamapi na kuryaadevamaha.m devaanaamapi praarthaniya iti. smayaadaya.m susthitam manyatayaa mRRityunaa kesheShu gRRihiitamivaatmaana.m na bhaavayiShyati. tathaa chaasyaChidraantaraprekShii nitya.m yatnopacharyaH pramaado labdhavivaraH kleshaanuttambhayiShyati. tataH punaraniShTaprasa~NgaH. evamasya sa~Ngasmayaavakurvato bhaavito.artho dRRiDhiibhaviShyati. bhaavaniyashchaartho.abhimukhiibhaviShyatiiti.

kShaNatatkramayoH sa.myamaadvivekaja.m j~naanam.52.

Vyaasaa Gloss:-

yathaapakarShaparyanta.m dravya.m paramaaNureva.m paramaapakarShaparyantaH kaalaH kShaNaaH. yaavataa vaa samayena chalitaH paramaaNuH puurvadesha.m jahyaat uttaradeshmupasampadyeta sa kaalaH kShaNaaH. tatpravaahaavichChedastu kramaH. kShaNatatkramayornaasti vastusamaahaara iti buddhisamaahaaro muhूर्ttaahoraatraadayaH. sa khalvaya.m kaalo vastushuunyo.api buddhinirmaaNaH shabdaj~naanaanupaatii laukikaanaa.m vyutthitadarshanaanaa.m vastusvaruupa ivaavabhaasate.

kShaNastu vastupatitaH kramaavalambii. kramashcha kShaNaanantaryaatmaa. ta.m kaalavidaH kaala ityaachakShate yoginaH.

na cha dvau kShaNau saha bhavataH. kramashcha na dvayo sahabhuvorasambhavaat. puurvasmaaduttarasya bhaavino yadaanantarya.m kShaNasya sa kramaH. tasmaadvarttamaana evaikaH kShaNaa na puurvottarakShaNaaH santiiti. tasmaannaasti tatsamaahaaraH. ye tu bhootabhaavinaH kShaNaaaste pariNaamaanvitaa vyaakhyeyaaH. tenaikena kShaNena kRRitsno lokaH pariNaamamanubhavati. tatkShaNopaaruuDhaaH khalvamii sarve dharmaaH, tayoh kShaNatatkramayoH sa.myamaattayoH saakShaatkaraNam. tatashcha vivekaja.m j~naana.m praadurbhavati.

Preface:-

tasya viShayavisheSha upakShipyate—

jaatilakShaNadeshairanyataanavachChedaattulyayostataH pratipattiH.53.**Vyaasaa Gloss:-**

tulyayordeshalakShaNasaaruupye jaatibhedo.anyataayaa heturgauriya.m vaDaveyamiti. tulyadeshajaatiyatve lakShaNama- nyatvakara.m kaalaakShii gauH svastimatii gauriti. dvayoraamalakayorjaatilakShaNasaaruupyaaaddeshabhedo.anyatvakara ida.m puurvamidamuttaramiti. yadaa tu puurvamaamalakamanyavyagrasya j~naaturuttaradesha upaavartyate tadaa tulyadeshatve puurvametaduttarametaditi pravibhaagaanupapattiH. asandigdhenaa cha tattvaj~naanena bhavitavyamityata idamukta.m tataH pratipattirivekajaj~naanaaditi.

kathama puurvaamalakasahakShaNo desha uttaraamalakasahakShaNaddeshaadbhinnaH. te chaamalake svadeshakShaNaanubhavabhinne. anyadeshakShaNaanubhavastu tayoranyatve heturiti. etena dRRiShTaantena paramaaNostulyajaatilakShaNadeshasya puurvaparamaaNudeshasahakShaNasaakShaatkaraNaaduttarasya paramaaNostaddeshaanupapattaavuttarasya taddeshaanubhavo bhinnaH sahakShaNabhedaattayoriishvarasya yogino.anyatvapratyayo bhavatiiti.

apare tu varNayanti—ye. antyaa visheShaaste.anyataapratyaya.m kurvantiiti. tatraapi deshalakShaNabhedo muurtivyavadhij~naatibhedashchaanyatve hetuH. kShaNabhedastu yogibuddhigamya eveti. ata ukta.m muurtivyavadhij~naatibhedaabhaavaannaasti muulapRRithaktvamiti vaarShagaNyaH.

taaraka.m sarvaviShaya.m sarvathaaviShayamakrama.m cheti vivekaja.m j~naanam.54.**Vyaasaa Gloss:-**

taarakamiti svapratibhotthamanaupadeshikamityarthaH. sarvaviShaya.m naasya ki~nchidaviShayibhuutamityarthaH. sarvathaaviShayamatiitaanaagatapatyutpanna.m sarva.m paryaayaiH sarvathaa jaanaatiityarthaH. akramamityekakShaNopaaruuDha.m sarva.m sarvathaa gRRiHNaatiityarthaH. etadvivekaja.m j~naana.m paripuuraNam. asyaivaa.msho yogapradiiipo madhumatii.m bhuumimupaadaaya yaavadasya parisamaaptiriti.

Preface:-

praaptavivekajaj~naanasyaapraaptavivekajaj~naanasya vaa —

sattvapuruShayoh shuddhisaame kaivalyamiti.55.**Vyaasaa Gloss:-**

yadaa nirdhuutarajastamomala.m buddhisattva.m puruShasyaanyataapratiiitimaatraadhikaara.m dagdhakleshabiiija.m bhavati tadaa puruShasya shuddhisaaruupyamivaapanna.m bhavati, tadaa puruShasyopacharitabhogaabhaavaH shuddhiH. etasyaamavasthaayaa.m kaivalya.m bhavatiishvarasyaaniishvarasya vaa

vivekajaj~naanabhaaginaH itarasya vaa. na hi dagdhakleshabiijsya j~naane punarapekShaa kaachidasti.

sattvashuddhidvaareNaitatsamaadhijamaishvarya.m j~naana.m chopakraantam. paramaarthatastu j~naanaadarshana.m nivarttate. tasminnivRRitte na santyuttare kleshaaH. kleshaabhaavaatkarmavipaakaabhaavaH. charitaadhikaaraashchaitasyaamavasthaayaa.m guNaa na puruShasya dRRishyatvena punarupatiShThante. tatpuruShasya kaivalyam. tadaa puruShaH svaruupamaatrajyotiramalaH kevalii bhavati.

atha kaivalyapaadaH On Emancipation

janmauShadhimantratapaHsamaadhijaaH siddhayaH.1.

Vyaasaa Gloss:-

dehaantaritaa janmanaa siddhiH. auShadhibhirasurabhavaneShu rasaayanenetyevamaadiH. mantrairaakaashagamanaaNimaadilaabhaH. tapasaa sa.mkalpasiddhiH kaamaruupii yatra tatra kaamaga ityevamaadiH. samaadhijaaH siddhaya vyaakhyaataaH.

Preface:-

tatra kaayendriyaaNaamanyajaatiiyapariNataanaam —

jaatyantarapariNaamaH prakRRityaapuuraat.2.

Vyaasaa Gloss:-

puurvapariNaamaapaaya
uttarapariNaamopajanasteShaamapuurvaavayavaanupraveshaadbhavati.
kaayendriyaprakRRitayashcha sva.m sva.m vikaaramanugRRihNantyaapuureNa
dharmaadinimittamapekShamaaNaa iti.

nimittamaprayojaka.m prakRRitiinaa.m varaNabhedastu tataH kShetrikavat.3.

Vyaasaa Gloss:-

na hi dharmaadi nimitta.m tatprayojaka.m prakRRitiinaa.m bhavati. na kaaryeNa kaaraNa.m pravarttata iti. katha.m tarhi, varaNabhedastu tataH kShetrikavat. yathaa kShetrikaH kedaaraadapaa.m puurNaatkedaraantara.m piplaavayiShuH sama.m nimna.m nimnatara.m vaa naapaH paaNinaapakarShatyaavaraNa.m tvaasaa.m bhinatti, tasminbhinne svayamevaapaH kedaaraantaramaaplaavayanti tathaa dharmah prakRRitiinaamaavaraNamadharmam bhinatti, tasminbhinne svayameva prakRRitayaH sva.m sva.m vikaaramaaplaavayanti. yathaa vaa sa eva kShetrikastasminneva kedaare na prabhavatyaudakaanbhaumanvaa rasaandhaanyamuulaanyanupraveshayitum ki.m tarhia

mudgavedhuka- shyaamaakaadii.mstato.apakarShati. apakRRiShTeShu teShu svayameva rasaa dhaanyamuulaanyanupravishanti. tathaa dharmo nivRRittimaatre kaaraNamadharmasya. shuddhyashuddhyoratyantavirodhaat. na tu prakRRitipravRRittau dharmo heturbhavatiiti. atra nandiishvaraadaya udaahaaryaaH. viparyayeNaapyadharmo dharmam baadhate. tatashchaashuddhipariNaama iti. atraapi nahuShaajagaraadaya udaahaaryaaH.

Preface:-

yadaa tu yogii bahuunkaayaannirmimiite tadaa kimekamanaskaaste bhavantyathaaneekamanaskaaiti —

nirmaaNachittaanyasmitaamaatraat.4.

Vyaasaa Gloss:-

asmitaamaatra.m chittakaaraNamupaadaaya nirmaaNachittaani karoti. tataH sachittaani bhavantiiti.

pravRRittibhede prayojaka.m chittamekamanekeShaam.5.

Vyaasaa Gloss:-

bahuunaa.m chittaanaa.m kathamekachittaabhipraayapuraHsaraa pravRRittiriti sarvachittaanaa.m prayojaka.m chittameka.m nirmimiite. tataH pravRRittibhedaH.

tatra dhyaanajamanaashayam.6.

Vyaasaa Gloss:-

pa~nchavidha.m nirmaaNachitta.m janmauShadhimantratapaHsamaadhijaaH siddhaya iti. tatra yadeva dhyaanaja.m chitta.m tadevaanaashayam. tasyaiva naastyaashayo raagaadipravRRittiH. naataH puNyapaapaabhisambandhaH kShiiNakleshatvaadyogina iti. itareShaa.m tu vidyate karmaashayaH.

Preface:-

yataH —

karmaashuklaakRRiShNa.m yoginastrividhamitareShaam.7.

Vyaasaa Gloss:-

chatuShpadii khalviya.m karmajaatiH. kRRiShNaa shuklakRRiShNaa shuklaa.ashuklaakRRiShNaa cheti. tatra kRRiShNaa duraatmanaam. shuklakRRiShNaa bahiHsaadhanasaadhyaa. tatra parapiiDaanugrahadvaareNaiva karmaashayaprachayaH. shuklaa tapaHsvaadhyayadhyaanavataam. saa hi kevale manasyaayatvatvaadabahiHsaadhanaadhiinaa na paraan piiDayitvaa bhavati. ashuklaa.akRRiShNaa sa.mnyaasinaa.m kShiiNakleshaanaa.m charamadehaanaamiti. tatraashukla.m yogina eva, phalasa.mnyaasaat. akRRiShNa.m chaanupaadaanaat. itareShaa.m tu bhuutaanaa.m puurvameva trividhamiti.

tatastadvipaakaanuguNaanaamevaabhivyaktirvaasanaanam.8.

Vyaasaa Gloss:-

tata iti trividhaatkarmaNaH tadvipaakaanuguNaanaameveti. yajjaatiiyasya karmaNo yo vipaakastasyaanuguNaa yaa vaasanaaH karmavipaakamanusherate taasaamevaabhivyaktiH. na hi daiva.m karma vipachyamaana.m naarakatirya~NmanuShyavaasanaabhivyaktinimitta.m sambhavati. kintu daivaanuguNaa evaasya vaasanaa vyajyante. naarakatirya~NmanuShyeShu chaiva.m samaanashcharchaH.

jaatideshakaalavyavahitaanaamapyaanantarya.m smRRitisa.mskaarayorekaruupatvaat.9.

Vyaasaa Gloss:-

vRRiShada.mshavipaakodayaH svavya~njakaa~njanaabhivyaktaH. sa yadi jaatishatena vaa duuradeshatayaa vaa kalpashatena vaa vyavahitaH punashcha svavya~njakaa~njana evodiyaad draagityeva puurvaanubhuutavRRiShada.mshavipaakaabhisa.mskRRitaa vaasanaa upaadaaya vyajyeta. kasmaata yato vyavahitaanaamapyasaa.m sadRRisha.m karmaabhivyaya~njaka.m nimittibhuutamityaanantaryameva. kutashchaa smRRitisa.mskaarayorekaruupatvaat. yathanubhavaastathaa sa.mskaaraaH. te cha karmavaasanaanuruupaaH. yathaa cha vaasanaastathaa smRRitiriti. jaatideshakaalavyavahitebhyaH sa.mskaarebhyaH smRRitiH. smRRiteshcha punaH sa.mskaaraa ityevamete smRRitisa.mskaaraaH karmaashayavRRittilaabhavashaad vyajyante. atashcha vyavahitaanaamapi nimittanaimittikabhaavaanuchChedaadaanantaryameva siddhamiti.

taasaamanaaditva.m chaashiSho nityatvaat.10.

Vyaasaa Gloss:-

taasaa.m vaasanaanaamaashiSho nityatvaadanaaditvam. yeyamaatmaashiirmaa na bhuvaa.m bhuyaaasamiti sarvasya dRRishyate saa na svaabhaavikii. kasmaata jaatamaatrasya jantorananubhuutamaraNadharmakasya dveShaduHkhaanusmRRitinimitto maraNatraasaH katha.m bhaveta na cha svaabhaavika.m vastu nimittamupaadatte. tasmaadanaadivaasanaanuviddhamida.m chitta.m nimittavashaatkaashchideva vaasanaaH pratilabhya puruShasya bhogaayopaavarttata iti.

ghaTaprasaadapradiiipakalpa.m sa.mkochavikaasi chitta.m shariiraparimaaNaakaaramaatramityapare pratipannaaH. tathaa chaantaraabhaavaH sa.msaareshcha yukta iti. vRRittirevaasya vibhunashchittasya sa.mkochavikaasiniityaachaaryaH. tachcha dharmadinimittapekSham. nimitta.m cha dvividham—baahyamaadhyaatmika.m cha. shariiraadisaadhanaapekSha.m baahya.m stutidaanaa- bhivaadanaadi. chittamaatraadhiina.m shraddhaadyaadhyaatmikam. tathaachoktam—ye chaite maitryaadayo dhyaayinaa.m vihaaraaste baahyasaadhananiranugrahaatmaanaH prakRRiShTa.m dharmamabhinirvartayanti. tayormaanasa.m baliyaH. katham. j~naanavairaagye kenaatishayete. daNDakaaraNya.m

chittabalavyatirekeNa shaariireNa karmaNaa shuunya.m kaH karttumutsaheta
samudramagastyavadvaa pibet.

hetuphalaashrayaalambanaiH sa.mgRRihiitatvaadeShaamabhaave tadabhaavaH.11.

Vyaasaa Gloss:-

heturdharmaatsukhamadharmaat duHkha.m sukhaadraago duHkhaat dveShastatashcha
prayatnastena manasaa vaachaa kaayena vaa parispondamaanaH
paramanugRRihNaatyupahanti vaa. tataH punardharmaadharmau sukhaduHkhe
raagadveShaaviti pravRRittamida.m ShaDara.m sa.msaarachakram. asya cha
pratikShaNamaavarttamaanasyaavidyaa netrii muula.m sarvakleshaanaamityeSha hetuH.
phala.m tu yamaashritya yasya pratyupannataa dharmadeH. na hyapuurvopajanaH. manastu
saadhikaaramaashrayo vaasanaanaam. na hyavasitaadhikaare manasi niraashrayaa vaasanaaH
sthaatumutsahante. yadabhimukhiibhuuta.m vastu yaa.m vaasanaa.m vyanakti
tasyaastadaalambanam. eva.m hetuphalaashrayaalambanairetaiH sa.mgRRihiitaaH sarvaa
vaasanaaH. eShaamabhaave tatsa.mshrayaaNaamapi vaasanaanaamabhaavaH.

Preface:-

naastyasataH sambhavaH, na chaasti sato vinaasha iti dravyatvena sambhavantyaH katha.m
nivartiShyante vaasanaa iti—

atiitaanaagata.m svaruupatostyadhvabhedaaddharmaaNaam.12.

Vyaasaa Gloss:-

bhaviShyadvyaktikamanaagatam. anubhuutavyaktikamatiitam. svavyaapaaropaaruuDha.m
varttamaanam. traya.m chaitadvastu j~naanasya j~neyam. yadi chaitatsvaruupato
naabhaviShyanneda.m nirviShaya.m j~naanamudapatsyata. tasmaadatiitaanaagata.m
svaruupato.astiiti. ki.m cha bhogabhaagiiyasya vaapavargabhaagiiyasya vaa karmaNaH
phalamutpitsu yadi nirupaakhyamiti taduddeshena tena nimittena kushalaanuShThaana.m na
yujyeta. satashcha phalasya nimitta.m varttamaaniikaraNe samartha.m naapuurvopajanane.
siddha.m nimitta.m naimittikasya visheShaanugrahaNa.m kurute naapuurvamutpaadayati.

dharmii chaanekadharmasvabhaavaH. tasya chaadhvabhedena dharmaaH pratyavasthitaaH.
na cha yathaa varttamaana.m vyaktivisheShaapanna.m dravyatostyevamatiitamanaagata.m
vaa. katha.m tarhia svenaiva vya~Ngyena svaruupeNaanaagatamasti. svena
chaanubhuutavyaktikena svaruupeNaatiitamiti. varttamaanasyaivaadhvanaH
svaruupavyaktiriti na saa bhavatyaatiitaanaagatayoradhvanoH. ekasya chaadhvanaH samaye
dvaavadhvanaanau dharmisamanvaagatau bhavata eveti naabhuutvaa
bhaavastrayaaNaamadhvanaamiti.

te vyaktasuukShmaa guNaatmaanaH.13.

Vyaasaa Gloss:-

te khalvamii tryadhvaano dharmaa varttamaanaa vyaktaatmaano.atiitaanaagataaH
suukShmaatmaanaH ShaDavisheSharuupaaH. sarvamida.m guNaanaa.m sannivesha
visheShamaatramiti paramarthato guNaatmaanaH. tathaa cha shaastraanushaasanam—

guNaanaa.m parama.m ruupa.m na dRRiShTipathamRRichChati.

yattu dRRiShTipatha.m praapta.m tanmaayeva sutuchChakam. iti.

Preface:-

yadaa tu sarve guNaaH kathamekaH shabdaH ekamindriyamiti—

pariNaamaikatvaadvastutattvam.14.

Vyaasaa Gloss:-

prakhyaakriyaasthitishiilaanaa.m guNaanaa.m grahaNaatmakaanaa.m karaNabhaavenaikaH
pariNaamaH shrotramindriya.m, graahyaatmakaanaa.m shabdatanmaatrabhaavenaikaH
pariNaamaH shabdo viShaya iti, shabdaadiinaa.m muurtisamaanajaatiiyaanaamekaH
pariNaamaH pRRithiviiparamaaNustanmaatraavayavaH. teShaa.m chaikaH pariNaamaH
pRRithivii gaurvRRikShaH parvata ityevamaadirbhhuutaantareShvapi
snehauShNyapraNaamitvaavakaashadaanaanyupaadaaya saamaanyamekavikaaraarambhaH
samaadheyaH.

naastyartha vij~naanavisahacharaH. asti tu j~naanamarthavisahachara.m svapnaadau
kalpitamityanayaa dishaa ye vastusvaruupamapahnuvate j~naanaparikalpanaamaatra.m vastu
svapnaviShayopama.m na paramarthato.astiiti ye aahuste tatheti pratyupasthitamida.m
svamaahaatmyena vastu kathamapramaaNaatmakena vikalpaj~naanabalena
vastusvaruupamutsRRijya tadevaapalapantaH shraddheyavachanaaH syuH.

Preface:-

kutashchaitadanyaayyam—

vastusaame chittabhedaattayorvibhaktaH panthaaH.15.

Vyaasaa Gloss:-

bahuchittaavalambaniibhuutameka.m vastu saadhaaraNa.m, tatkhalu naikachittaparikalpita.m
naapyanekachittaparikalpita.m kintu svapratiShTham. katha.ma vastusaame chittabhedaat.
dharmaapekSha.m chittasya vastusaame.api sukhaj~naana.m bhavatyadharmapekSha.m
tata eva duHkhaj~naanamavidyaapekSha.m tata eva muuDhaj~naana.m
samyagdarshanaapekSha.m tata eva maadhyasthaj~naanamiti. kasya tachchittena
parikalpitama na chaanyachittaparikalpitenaarthenaanyasya chittoparaago yuktaH.
tasmaadvastuj~naanayorgraahyagrahaNabheda- bhinnayorvibhaktaH panthaaH. naanayoH
sa.mkaragandho.apyastiiti.

saa.mkhyapakShe punarvastu triguNa.m chala.m cha guNavRRittamiti
dharmaadinimittaapekSha.m chittairabhisambadhyate. nimittaanuruupasya cha
pratyayasyotpadyamaanasya tena tenaa.a.atmanaa heturbhavati. kechidaahuH

j~naanasahabhurevaartho bhogyatvaatsukhaadivaditi. ta etayaa dvaaraa saadhaaraNatva.m baadhamaanaaH puurvottareShukShaNeShu vasturuupamevaapahnuvate.

na chaikachittatantra.m vastu tadapramaaNaka.m tadaa ki.m syaat.16.

Vyaasaa Gloss:-

ekachittatantra.m chedvastu syaattadaa chitte vyagre niruddhe vaa svaruupameva tenaaparaamRRiShTamanyasyaaviShayii- bhuutamapramaaNakamagRRihiitasvabhaavaka.m kenachittadaanii.m ki.m tatsyaata sambadhyamaana.m cha punashchittena kuta utpadyetaa ye chaasyaanupasthita bhaagaaste chaasya na syureva.m naasti pRRiShThamityudaramapi na gRRihyeta. tasmaatsvatantro.arthaH sarvapuruShasaadhaaraNaH svatantraaNi cha chittaani pratipurusha.m pravarttante. tayoH sa.mbandhaadupalabdhiH purushasya bhoga iti.

taduparaagaapekShitvaachchittasya vastu j~naataaj~naatam.17.

Vyaasaa Gloss:-

ayaskaantamaNikalpaa viShayaa ayaHsadharmaka.m chittamabhisambandhyopara~njayanti. yena cha viShayeNoparakta.m chitta.m sa viShayo j~naatastato.anyaH punaraj~naataH. vastuno j~naataaj~naatasvaruupatvaatpariNaami chittam.

Preface:-

yasya tu tadeva chitta.m viShayastasya—

sadaa j~naataashchittavRRittayastatprabhoH puruShasyaapariNaamitvaat.18.

Vyaasaa Gloss:-

yadi chittavatprabhurapi purushaH pariNamettatastadviShayaashchittavRRittayaH shabdaadiviShayavajj~naataaj~naataaH syuH. sadaaj~naatatva.m tu manasastatprabhoH purushasyaapariNaamitvamanumaapayati.

Preface:-

syadaasha~Nkaa chittameva svaabhaasa.m viShayaabhaasa.m cha bhaviShyatiityagnivat —

na tatsvaabhaasa.m dRRishyatvaat.19.

Vyaasaa Gloss:-

yathetaraaNiindriyaaNi shabdaadayashcha dRRishyatvaanna svaabhaasaani tathaa mano.api pratyetyam. na chaagniratra dRRiShTaantaH. na hyagniraatmasvaruupamaprakaasha.m prakaashayati prakaashashchaaya.m prakaashyaprakaashakasa.myoge dRRiShTaH. na cha svaruupamaatre.asti sa.myogaH. ki.m cha svaabhaasa.m chittamityagraahyameva kasyachiditi shabdaarthaH. tadyathaa—svaatmapratiShThamaakaasha.m na parapratiShThamityarthaH. svabuddhiprachaarapratisa.mvedanaatsattvaanaa.m

pravRRittirdRRishyate — kruddho.aha.m bhiito.ahamamutra me raago.amutra me krodha iti. etatsvabuddheragrahaNe na yuktamiti.

ekasamaye chobhayaanavadhaaraNam .20.

Vyaasaa Gloss:-

na chaikasmin kShaNe svapararuupaavadhaaraNa.m yukta.m, kShaNikavaadino yadbhavana.m saiva kriyaa tadeva cha kaarakamityabhyupagamaH.

Preface:-

syaaanmatiH svarasaniruddha.m chitta.m chittaantareNa samanantareNa gRRihyata iti—

chittaantaradRRishye smRRitisa.mkarashcha.21.

buddhibuddheratiprasa~NgaH

Vyaasaa Gloss:-

atha chitta.m chechchittaantareNa gRRihyeta buddhibuddhiH kena gRRihyate, saa.apyanyayaa saa.apyanyayetyatiprasa~NgaH. smRRitisa.mkarashcha yaavanto buddhibuddhiinaamanubhavaastaavatyah smRRitayaH praapnuvanti. tatsa.mkaraat chaikasmRRityanavadhaaraNa.m cha syaadityeva.m buddhipratisa.mvedina.m puruShamapalapadbhirvainaashikaiH sarvamevaa.a.akuliikRRitam. te tu bhoktRRisvaruupa.m yatra kvachana kalpayanto na nyaayena sa.mgachChante. kechittu sattvamaatramapi parikalpyaasti sa sattvo ya etaanpa~ncha skandhaannikShipyaaanyaa.mshcha pratisandadhaatiityuktvaa tata eva punastrasyanti. tathaa skandhaanaa.m mahannirvedaaya viraagaayaanutpaadaaya prashaantaye gurorantike brahmacharya.m chariShyaamiityuktvaa sattvasya punaH sattvamevaapahnuvate. saa.mkhyayogaadayastu pravaadaaH svashabdena puruShameva svaamina.m chittasya bhoktaaramupayantiiti.

Preface:-

katham—

chiterapratisa.mkramaayaastadaakaaraapattau svabuddhisa.mvedanam.22.

Vyaasaa Gloss:-

apariNaaminii hi bhoktRRishaktirapratisa.mkramaa cha pariNaaminyarthe pratisa.mkraanteva tad vRRittimanupatati. tasyaashcha praaptachaitanyopagrahasvaruupaayaa buddhivRRitteranukaaramaatratayaa buddhivRRittyavishiShTaa hi j~naanavRRittiraakhyaayate. tathaa choktam—

na paataala.m na cha vivara.m giriiNaa.m, naivaandhakaara.m kukShayo nodadhiinaam.

guhaa yasyaa.m nihita.m brahma shaashvata.m, buddhivRRittimavishiShTaa.m kavayo vedayante. iti.

Preface:-

atashchaitadabhyupagamyate—

draShTRRidRRishyoparakta.m chitta.m sarvaartham.23.**Vyaasaa Gloss:-**

mano hi mantavyenaarthenoparakta.m tatsvaya.m cha viShayatvaadviShayiNaa
puruSheNaa.a.atmiiyayaa vRRittyaa.abhisambaddham. tadetachchittameva
draShTRRidRRishyoparakta.m viShayaviShayinirbhaasa.m
chetanaachetanasvaruupaapanna.m viShayaatmakamapyaviShayaatmakamivaachetana.m
chetanamiva sphaTikamaNikalpa.m sarvaarthamityuchyate.

tadanena chittasaaruupyena bhraantaaH kechittadeva chetanamityaahuH. apare
chittamaatrameveda.m sarva.m naasti khalvaya.m gavaadirghaTaadishcha sakaaraNo loka iti.
anukampaniyyaaste. kasmaata asti hi teShaa.m bhraantibijja.m sarvaruupaakaaranirbhaasa.m
chittamiti. samaadhipraj~naayaa.m praj~neyo.arthaH
pratibimbiibhuutastasyaa.a.alambaniibhuutatvaadanyaH. sa chedarthashchittamaatra.m
syaatkatha.m praj~nayaiva praj~naaruupamavadhaaryetaa tasmaatpratibimbiibhuuto.arthaH
praj~naayaa.m yenaavadhaaryate sa puruSha iti. eva.m grahiitRRigrahaNagraahya-
svaruupachittabhedaattrayamapyetajjaatitaH pravibhajyante te samyagdarshinastairadhigataH
puruShaH.

Preface:-

kutashchaitat —

**tadasa.mkhyeyavaasanaabhisichitramapi
sa.mhatyakaaritvaat.24.**

paraartha.m

Vyaasaa Gloss:-

tadetachchittamasa.mkhyeyaabhirvaasanaabhireva chitriikRRitamapi paraartha.m parasya
bhogaapavargaartha.m na svaartha.m sa.mhatyakaari- tvaat gRRihavat.
sa.mhatyakaariNaa.achittena na svaarthena bhavitavyam. na sukhachitta.m sukhaartha.m na
j~naana.m j~naanaartha.mmubhayamapyetatparaartham. yashcha bhogenaapavargeNa
chaarthenaarthavaanpuruShaH sa eva paro na paraH saamaanyamaatram. yattu
ki~nchitpara.m saamaanyamaatra.m svaruupeNodaaharedvainaashikastatsarva.m
sa.mhatyakaaritvaatvararthameva syaat. yastvasau paro visheShaH sa na sa.mhatyakaarii
puruSha iti.

visheShadarshina aatmabhaavabhaavanaanivRRittiH.25.**Vyaasaa Gloss:-**

yathaa praavRRiShi tRRiNaa~Nkurasyodbhavena tadbijjasattaa.anumiiyate tathaa
mokShamaargashravaNena yasya romaharShaashrupaatau dRRishyete tatraapi asti
visheShadarshanabijjamapavargabhaagiiya.m karmaabhinirvartitamityanumiiyate.

tasyaatmabhaavabhaavanaa svaabhaavikii pravarttate. yasyaabhaavaadidamukta.m svabhaava.m muktavaa doShaadyeShaa.m puurvapakShe ruchirbhavatyaruchishcha nirNaye bhavati.

tatraa.a.atmabhaavabhaavanaa ko.ahamaasa.m kathamahamaasa.m ki.msvidida.m katha.msvidida.m ke bhaviShyaamaH katha.m vaa bhaviShyaama iti. saa tu visheShadarshino nivartate kutaHa chittasyaivaiSha vichitraH pariNaamaH, puruShastvasatyaamavidyaayaa.m shuddhashchittadharmai.mraparaamRRiShTa iti. tato.asyaatmabhaavabhaavanaa kushalasya vinivarttata iti.

tadaa vivekanimna.m kaivalyapraagbhaara.m chittam.26.

Vyaasaa Gloss:-

tadaanii.m yadasya chitta.m viShayapraagbhaaramaj~naananimnamaasiittadasyaanyathaa bhavati kaivalyapraagbhaara.m vivekaja- j~naananimnamiti.

tachChidreShu pratyayaantaraaNi sa.mskaarebhyaH.27.

Vyaasaa Gloss:-

pratyayavivekanimnasya sattvapuruShaanyataakhyaatimaatrapravaahaarohiNashchittasya tachChidreShu pratyayaantaraaNyasmiiiti vaa mameti vaa jaanaamiiti vaa na jaanaamiiti vaa. kutaHa kShiiyamaaNabiijebhyaH puurvasa.mskaarebhyaH iti.

haanameShaa.m kleshavaduktam.28.

Vyaasaa Gloss:-

yathaa kleshaa dagdhabiijabhaavaa na prarohasamarthaa bhavanti tathaa j~naanaagninaa dagdhabiijabhaavaH puurvasa.mskaaro na pratyayaprasuurbhavati. j~naanasa.mskaaraastu chittaadhikaarasamaaptimanusherata iti na chintyante.

prasa.mkhyaane.apyakusiidasya sarvathaa vivekakhyaaterdharmameghaH samaadhiH.29.

Vyaasaa Gloss:-

yadaa.aya.m braahmaNaH prasa.mkhyaane.apyakusiidastato.api na ki~nchitpraarthayate. tatraapi viraktasya sarvathaa vivekakhyaatireva bhavati iti sa.mskaarabiijakShayaannaasya pratyayaantaraaNyupadyante. tadaa.asya dharmamegho naama samaadhirbhavati.

tataH kleshakarmanivRRittiH.30.

Vyaasaa Gloss:-

tallaabhaadavidyaadayaH kleshaaH samuulakaaSha.m kaShitaa bhavanti.
kushalaakushalaashcha karmaashayaaH samuulaghaata.m hataa bhavanti.
kleshakarmanivRRittau jiiivanneva vidvaanvimukto bhavati. kasmaat a yasmaadviparyayo
bhavasya kaaraNam. nahi kShiiNaviparyayaH kashchitkenachitkvachijjaato dRRishyata iti.

tadaa
j~naanasyaa.a.anantyaajj~neyamalpam.31.

sarvaavaraNamalaapetasya

Vyaasaa Gloss:-

sarvaiH kleshakarmaavaraNairvimuktasya j~naanasyaa.a.anantya.m bhavati. aavarakeNa
tamasaa.abhibhuutamaavRRitamananta.m j~naanasattva.m kvachideva rajasaa
pravarttitamudghaaTita.m grahaNasamartha.m bhavati. tatra yadaa
sarvairaavaraNamalairapagata.m bhavati tadaa bhavatyasyaa.a.anantyam.
j~naanasyaa.a.anantyaajj~neyamalpa.m sampadyate. yathaa.a.akaashe khadyotaH.
yatredamuktam —

andho maNimavidhyattamana~Nguliraavayat.

agriivasta.m pratyamu~nchattamajihvo.abhyapuujayat iti .

tataH kRRitaarthaanaa.m pariNaamakramasamaaptirguNaanaam.32.

Vyaasaa Gloss:-

tasya dharmameghasyodayaatkRRitaarthaanaa.m guNaanaa.m pariNaamakramaH
parisamaapyate. na hi kRRitabhogaapavargaaH parisamaaptakramaaH
kShaNamapyavasthaatumutsahante.

Preface:-

atha ko.aya.m kramo naameti—

kShaNapratyogii pariNaamaaparaantanirgraahyaH kramaH.33.

Vyaasaa Gloss:-

kShaNaanantaryaatmaa pariNaamasyaaparaantenaavasaanena gRRihyate kramaH. na
hyananubhuutakramakShaNaa navasya puraaNataa vastrasyaante bhavati. nityeShu cha
kramo dRRiShTaH. dvayii cheya.m nityataa kuuTasthanityataa pariNaaminityataa cha. tatra
kuuTasthanityataa puruShasya. pariNaaminityataa guNaanaam. yasminpariNamyamaane
tattva.m na vihanyate tannityam. ubhayasya cha tattvaanabhigahaataannityatvam. tatra
guNadharmeShu buddhyaadiShu pariNaamaaparaantanirgraahyaH kramo
labdhaparyavasaano nityeShu dharmiShu guNeShvalabdhaparyavasaanaH.
kuuTasthanityeShu svaruupamaatrpratiShTheShu muktapuruSheShu svaruupaastitaa
krameNaivaanubhuuyate iti tatraapyalabdhaparyavasaanaH
shabdapRRiShThenaastikriyaamupaadaaya kalpita iti.

athaasya sa.msaarasya sthityaa gatyaa cha guNeShu varttamaanasyaasti kramasamaaptirna
veti. avachaniiyametat. kathama astiprashna ekaantavachaniiyaH sarvo jaato mariShyati iti.

o.m bho iti. atha sarvo mRRitchaa janiShyata iti. vibhajyavachaniiyametat. pratyuditakhyaatiH kShiiNatRRiShNaH kushalo na janiShyata itarastu janiShyate. tathaa manuShyajaatiH shreyasii na vaa shreyasiityeva.m paripRRiShTe vibhajyavachaniiyaH prashnaH pashuunadhikRRitya shreyasii devaanRRiShii.mshchaadhikRRitya neti. aya.m tvavachaniiyaH prashnaH sa.msaaro.ayamantavaanathananta iti. kushalasyaasti sa.msaarakramasamaaptirnetarasyetyanyataraavadharaNe doShaH. tasmaadvyaakaraNiiya evaaya.m prashna iti.

Preface:-

guNaadhikaarakramasamaaptau kaivalyamukta.m tatsvaruupamavadhaaryate—

puruShaarthashuunyaanaa.m guNaanaa.m pratiprasavaH kaivalya.m svaruupapratiShThaa vaa chitishaktiriti. 34.

Vyaasaa Gloss:-

kRRitabhogaapavargaaNaa.m puruShaarthashuunyaanaa.m yaH pratiprasavaH kaaryakaaraNaatmanaa.m guNaanaa.m tatkaivalyam, svaruupapratiShThaa punarbuddhisattvaanabhisambandhaatpuruShasya chitishaktireva kevalaa, tasyaaH sadaa tathaivaavasthaana.m kaivalyamiti.